گـۆڤـاری زانـكۆی ڕاپـەڕیــن
Journal of University of Raparin.
مجلة جامعة رابرين

E-ISSN: 2522 – 7130 P-ISSN: 2410 – 1036
This work is licensed under CC-BY-NC-ND 4.0
DOI:
https://doi.org/10.26750/art039.a1893

ڕێـكەوتـی وەرگـرتـن: 19/09/2023
ڕێكەوتی پەسەندكردن: 26/11/2023
ڕێكەوتی بڵاوكردنەوە: 29/06/2025

هەڵوێستی وڵاتانی عەرەبی بەرامبەر بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی کورد لە کوردستانی عێراق (1976-1979)

ئومید یاسین رسول[1] - محمد عبدالله کاکەسور[2]
makakasur@yahoo.com - omeedyaseen@gmail.com
[1+2]بەشی مێژو، کۆلێژی ئەدەبیات، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، هەرێمی کوردستان، عێراق.

پوختە:

لە دوای هەرەسهێنانی شۆڕشی ئەیلول لە ساڵی 1975دا، زۆر کەس بڕوایان وابو کۆتایی بە بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی کورد هاتوە، بەڵام جارێکی تر کورد هەڵسایەوە سەرپێ و چەند حزبێکی نوێ دەرکەوتن و مێژوی کورد پێینایە قۆناغێکی نوێ و کورد دەستی بە خەباتی چەکداری کردەوە، سوریا ڕۆڵێکی گەورەی بینی لەو هەڵسانەوەیە لەڕبەرئەوەی بوە پەناگە و شوێنی خۆسازدان و خۆڕێکخستنەوە و پردی پەیوەندیکردن بە جیهانی دەرەوە، هەروەها لیبیاش هاوکارییەکی زۆری دارایی و سەربازی پێشکەش بە بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی کورد کرد، جگەلەوە پشتگیری و هاوسۆزی لایەنە فەلەستینییەکانیش بۆ کورد گرنگی تایبەتی خۆی هەبو، هەروەها پەیوەندییە دەرکییەکانی حزب و لایەنەکانی کورد، خەسڵەتێکی دیاری ئەم قۆناغە گرنگەیە. ئەم توێژینەوەیەش هەوڵێکە تیشك دەخاتە سەر هەڵوێستی ئەو وڵات و لایەن عەرەبییانەی کە ڕۆڵیان بینی لە هەڵسانەوەی کورد لەم قۆناغەدا، دەکرێت بڵێین لە کۆتایی ئەم توێژینەوەیەدا گەیشتوینەتە ئەو دەرئەنجامەی ئەگەر وڵاتی سوریا و لیبیا نەبونایە، کورد لەو قۆناغە پڕ بێ هیوایەدا، نەیدەتوانی جارێکی تر وا بە ئاسانی هەڵسێتەوە و دەست بە خەباتی چەکداری بکاتەوە.

کلیلە وشەکان: کورد، سوریا، لیبیا، هەڵوێست، بزوتنەوە

The Reaction of Arab Countries Towards the Kurdish National Liberation Movement in Iraqi Kurdistan (1976-1979)

Omeed Yaseen Rasool[1] - Muhammad Abdullah Kaksawar[2]

[1+2]Department of History, College of Arts, University of Salahaddin, Erbil, Kurdistan Region, Iraq.

Abstract:

Many people thought that the Kurdish national movement had come to an end after the September revolution of 1975, but the Kurds rose up once more, forming a number of new political parties as Kurdish history entered a new era and the armed struggle began. Syria and Libya generously donated money and military support to these parties. Additionally, the Kurds placed a high value on the sympathy and assistance of the Palestinian parties, and this time is especially notable for the strong external contacts of the Kurdish parties. At that point, we can state that at the conclusion of this research, we arrived at the conclusion that Kurds would not have been able to simply rebel and resume hostilities if not for Syria and Libya.

Keywords: (Kurds, Syria, Libya, reaction, Gaddafi, Movement)

پێشەکی:

چوار دەیەی کۆتایی سەدەی ڕابردو لە گرنگترین ساڵانی مێژوی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی کورد بون، کە تێیدا بە چەند قۆناغێك بە بەرزی و نزمی مێژوی خۆی تێپەڕیوە، بەتایبەت شۆڕشی ئەیلول دژی حکومەتە یەك لە دوای یەکەکانی عێراق کە چوارده ساڵی خایاند، خەباتی سیاسی و چەکداری نەتەوەیی گەلی کورد لە کوردستانی عێراقدا دژی وڵاتێکی عەرەبی بو، بۆیە وڵاتانی عەرەبیش لە ئاست ڕوداوەکانی عێراق بێ هەڵوێست نەمانەوە، ئەو هاوکاریی و یارمەتییانەی دەوڵەتانی عەرەبیش جۆرێك لە دانپێدانان بوە بە خەباتی گەلی کورد دژ بە ڕژێمی بەعس لە عێراق.

دوای هەرەسهێنانی شۆڕشی ئەیلول نەتەوەی کورد لە کوردستانی عێراق، کەوتە بارودۆخێك کەس ئیرەیی پێنەدەبرد، لەگەڵ ئەوەشدا چەند حیزبێکی نوێ لەسەر شانۆی کوردستان دەرکەوتن و کورد جارێکی تر دەستی بە خەباتی چەکداری کردەوە، لە نێو دەوڵەتانی عەرەبی سوریا ڕۆڵێکی گەورەی بینی لە یارمەتیدانی کورد، بە جۆرێك ئەگەر سوریا نەبوایە کورد بە ئاسانی نەیدەتوانی جارێکی تر دەستبداتەوە خەباتی چەکداری.

لەم توێژینەوەیەدا ڕوداوەکانی دوای ڕێککەوتننامەی جەزائیر باس دەکرێت، توێژەر لەم قۆناغەدا زیاتر سەرنجی لە سەر سوریا و لیبیایە لەگەڵ گرنگیدان بە پەیوەندی لەگەڵ لایەنە فەڵەستینییەکان، هەروەها لەم قۆناغەدا چەند حزبێکی سیاسی و چەکداری کوردی دەرکەوتون، بەڵام توێژەر تەنیا گرنگی بەوانە دەدات، کە پەیوەندییان لەگەڵ دەوڵەتە عەرەبییەکان هەبوە.

گرنگی توێژینەوەکە: ئەم بابەتە تا ئێستا وەك پێویست لەلایەن توێژەران ئاوڕی لێنەدراوەتەوە، چونکە دۆزی کورد لە کوردستانی عێراق پەیوەندی لەگەڵ وڵاتێکی عەرەبییە، بۆیە هەڵوێستی دەوڵەتانی عەرەبی بۆ بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی گەلی کورد گرنگ بو، لەبەرئەوە پێویستە هەڵوێستی دەوڵەتە عەرەبییەکان بایەخ و گرنگی زیاتری پێبدرێت، هەمو ئەمانەش توێژەری هاندا، بۆ نوسینی ئەم بابەتە.

ئامانجی توێژینەوەکە: لەم توێژینەوە زانســتییەدا توێژەر هەوڵیداوە ڕۆڵی چەند وڵاتێکی عەرەبی لە بەرامبەر دۆزی کورد لە کوردستانی عێراق دەربخات و نەوەی ئێستا و داهاتو بەم قۆناغە مێژوییە گرنگە ئاشنا بکات، گرنگی بەتایبەتی بە ڕۆڵی ســوریا و لیبیا و لایەنە فەڵەســتینییەکان دراوە، چونکە ئەمانە ڕۆڵی گەورەیان لە هاوکاری و یارمەتیدانی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی کورد لەم قۆناغەدا هەبوە.

پرسیاری سەرەکی توێژینەوەکە: بۆچی حکومەتی سوریا یارمەتی کوردیدا؟ یارمەتی و هاوکارییەکانی لیبیا بۆ بزوتنەوەی نەتەوایەتی کورد چی بون؟ لایەنە فەڵەستینییەکان لەم قۆناغەدا چۆن هاوکاری کوردیان کرد؟

میتۆدی توێژینەوەکە: توێژەر پشــتی بە ڕێبازی توێژینەوەی زانســتی وەســفی لە بواری مێژودا و بە یەکدواداهاتنی ڕوداوەکان، هەروەها ڕێبازی ڕەخنەیی و شیکاریکردن لە کاتی پێویستدا بەستوە.

ناوەڕۆك: ئەم توێژینەوەیە لە پێشــەکی و دەروازە و چوار تەوەری ســەرەکی و ئەنجام پێکهاتوە، تەوەری یەکەم باسی دامەزراندنی یەکێتی نیشتمانی کوردستان و شۆڕشی نوێ لەم قۆناغە کراوە و هەڵوێستی دەوڵەتانی عەرەبی بەدیارخراوە، تەوەری دوەم تایبەتە بە پارتی دیموکراتی کوردســتان (ســەرکردایەتی کاتی)، کە باس لە هەڵوێســت و پەیوەندی وڵاتە عەرەبییەکان بەرامبەر بەو پارتە کراوە، تەوەری سێیەم باسی دامەزراندنی حزبی سۆسیالیست و پەیوەندی و هەڵوێستی وڵاتە عەرەبییەکان بەرامبەر ئەو پارتە خراوەتە بەرباس. لە تەوەری چوارەم گرنگی دراوە بە حزبی شــیوعی و پەیوەندی لەگەڵ وڵاتانی عەرەبی لەوانەش سوریا و لایەنە فەلەستینییەکان و لوبنان و یەمەنی دیموکراتی.

لەم توێژینەوەیەدا پشــت بە چەنـد ســەرچاوەی جۆراوجۆر: لە بەڵگەنـامە و پەرتوك و توێژینەوە و بیرەوەری و چاوپێکەوتن و ڕۆژنامەکان، بەزمانەکانی کوردی و عەرەبی بەستراوە، هەندێك لە نوسەرانی ئەو پەرتوکانە خۆیان کاراکتەری ناو ڕوداوەکان بونە، وەك کتێبی مســعود بارزانی، بارزانی و بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد 1975-1990، بەرگی چوارەم، بەشی یەکەم، کتێبی نەوشیروان مستەفا ئامین، لە کەناری دانوبەوە بۆ خڕەی ناوزەنگ، هەروەها سەڵاح ڕەشید، دیداری تەمەن، بەرگی دوەم گرنگی تایبەتی خۆی هەبوە، جگەلەوە سود لە کتێبی ئیسماعیل تەنیا، حزبی سۆسیالیستی کوردستان وەگیراوە، بەڵام زۆر بەدەگمەن باسی پەیوەندی سۆسیالیست بە وڵاتانی عەرەبی دەکات، هەروەها توێژینەوەکانی سەروەر عەبدولرەحمان، یەکێتی نیشتمانی کوردستان 1975-1976 و ژیلوان عبداللە هەڵەدنی، حیزبی شیوعی عێراق و ڕۆڵی لە بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد لە باشوری کوردستاندا (1975-1991)، گرنگن هەرچەندە هیچ باسێك یان بەشێك لەو توێژینەوانە تەرخان نەکراوە بۆ پەیوەندی و هەڵوێســتی وڵاتانی عەرەبی بەرامبەر پرسی کورد لە کوردســتانی عێراقدا، بەڵام توێژەر لەم توێژینەوەیەدا قوڵبۆتەوە بۆ گرنگیدان بە پەیوەندی هەندێك لە وڵاتانی عەرەبی، کە ئەوکات هەڵوێستیان هەبوە، لە کۆتاییدا هیچ کارێك بە بێ کەم و کورتی نابێت.

ڕۆڵی وڵاتە عەرەبییەکان لە دەست پێکردنەوەی خەباتی چەکداری کورد لە کوردستانی عێراقدا 1976-1979:

دەروازە: ڕێککەوتننامەی جەزائیر لە ساڵی 1975دا کاریگەری و بۆشاییەکی گەورە لە گۆڕەپانی سیاسی کورددا دروست کرد و ئەو پەیوەندییەی جاران هەمو چین و ئاراســتە فیکری و ســیاســییە جیاوازانەی، کە لە ژێر ئاڵای پارتی دیموکراتی کوردستان کۆببونەوە نەما، بەڵام زۆری نەخایاند کورد دەستی بە ڕێکخستنی ڕیزەکانی کردەوە، چەند حزبێکی نوێ لەسەر شانۆی سیاسی کوردستانی عێراق دروست بون (عیسی، 1992، 244؛ ئینتیسار، 2004، 268).

ڕێککەوتننامەی جەزائیر و کۆتایی هاتنی شــۆڕشی ئەیلول گورزێکی گەورە بو بەر بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد کەوت، هەروەها کۆتایی قۆناغێك و ســەرەتای قۆناغێکی تر بو لە خەباتی ڕزگاریخوازی خەڵکی کوردســتانی عێراق (حاجی، 2018، 223)، ڕەوشێکی ناهەموار و دژوار هاتە ئاراوە و نائومێدی باڵی بەسەر چین و توێژەکاندا کێشابو، تا ئەو ڕادەیەی زۆرینەی کەسـانی ســەربازی و سـیاسـییەکانی ناو شـۆڕش ورەیان بەردابو تەنانەت گەیشـتبونە ئەو باوەڕەی جارێکی تر جوڵانەوەی ڕزگاریخوازی کورد سەرهەڵناداتەوە، (محەمەدئەمین، 2014، 63).

هەر لەسەر ئەو بێ ئومێدیەی لەو ڕۆژگارەدا باڵی بەسەر کورددا کێشابو، سەدام حوسێن لە گفتوگۆی لەبارەی جەلال تاڵەبانی بە جۆرج حەبەش سکرتێری گشتی بەرەی میللی ڕزگاریخوازی فەلەستینی گوتبو: "جەلال دارخورما لە سەری ئەروی، بەڵام جارێکی تر ناتوانی حەوت کەس بنێریتە شاخ" (وەرگیراوە لە ئەمین، 2014، 93). نەبونی دەرفەت لەبەردەم هەڵگیرسانەوەی شۆڕش لە ئێران بە هۆی ڕێککەوتنی لەگەڵ عێراق، پاڵنەر بو بۆ ئەوەی بەشێك لەو کار ئەکتەرانەی ناو شۆڕش ڕو لە سوریا بکەن، وەلێ لە سەرەتادا ئەوانەی ڕویان کردە سوریا سەر بەهیچ پارتێکی سیاسی نەبون، بەڵکو تەنیا ئامانجیان دەستپێکردنەوەی شۆڕش بو (حمدئەمین، 2022، 20).

دەستپێکردنەوەی شۆڕش، سەرەتای قۆناغێکی تازە بو لە خەباتی سیاسی، کە تێیدا ژمارەیەك پارت و ڕێکخراوی سیاسی دامەزران، ئەو پارت و ڕێکخراوانە لەوە گەیشتبون، کە کاریگەری و هێز و توانای هەر لایەنێکی سیاسی بە تەنیا پێوانە ناکرێت، بۆیە هێزی ڕاستەقینەی هەر لایەنێکی سیاسی بریتییە لە هێزی خۆی و هێزی دۆستەکانی پێکەوە، ئیدی لە بازنەی ئەو مەسەلەیەدا، بۆ گەورەکردن و بەهێزکردنی تواناکانی خۆیان و لەبەر ڕۆشنایی ناکۆکییەکانی نێوان عێراق و سوریا، کەوتنە پەیوەندی گرتن لەگەڵ سوریادا، (حمدئەمین، 2022، 21-22).

دوای ڕێککەوتننامەی جەزائیر چەند حزبێکی نوێ لەسەر شانۆی سیاسی کوردستان دەرکەوتن و هەندێکیان پەیوەندییەکی باشیان لەگەڵ هێز و لایەن و وڵاتانی عەرەبی هەبو:

تەوەری یەکەم: یەکێتی نیشتمانی کوردستان(ی ن ك):

دوای ڕێککەوتننامەی جەزائیر بۆ ماوەیەك کۆتایی بە بزوتنەوەی چەکداری کورد دێت، بەڵام زۆری پێناچێت خەباتی کورد سەرلەنوێ دەست پێدەکاتەوە چەند حزبێکی نوێ دەردەکەون لەوانەش یەکێتی نیشتمانی کوردستانە، وەك دەردەکەوێت جەلال تاڵەبانی ڕۆڵێکی کارا لەناو یەکێتی و لەهەمان کاتدا لە گرێدانی پەیوەندییەکانی لەگەڵ وڵات و هێز و لایەنەکان دەگێڕێت، بۆیە لەم سۆنگەیەوە باسی ڕۆڵی تاڵەبانی و هەڵوێستی وڵاتانی سوریا و لیبیا و لایەنە فەلەستینی و پەیوەندی یەکێتی لەگەڵ هێز و لایەنکانی عەرەبی باس دەکەین.

- **سوریا:** گەلی کورد لە دوای ڕێککەوتننامەی جەزائیر لە ساڵی 1975دا، لە ڕوی هاوپەیمانێتی لەگەڵ دەوڵەتاندا بێ پشتیوان مابوەوە، حکومەتی عێراق دەستی کردبو بە سەرکوتکردنی کورد، وڵاتانی جیهانیش هەرچەندە لافی سۆسیالیزم و دیموکراسییان لێدەدا، عێراقیان پڕ چەك دەکرد و کوردیان بەهۆی بەرژەوەندییەکانی جەنگی سارد فەرامۆش کردبو، دەوڵەتانی ناوچەکە کە هاوکاری کوردیان دەکرد زۆر کەم بون، سوریا یەکێ لەو دەوڵەتانە بو، لەبەر ناکۆکییە سیاسییەکانی ناوچەکە و دوژمنایەتی لەگەڵ دەسەڵاتدارانی بەعس لە عێراقدا، پشتیوانی هێزە سیاسییەکانی عێراق و کوردستانی دەکرد، ئەم یارمەتییەش لەوەوە سەرچاوەی دەگرت، کە سوریا و عێراق ناکۆکی ئایدۆلۆژی لە نێوانیاندا هەردو باڵی حزبی بەعسی سوری و عێراقیدا هەبو، هەروەها ناکۆکی زۆر توند لە نێوان سەدام حوسێن(1937-2006) و حافز ئەسەد(1930-2000) سەرۆکی سوریادا هەبو، ژمارەیەك لە سەرکردایەتی حزبی بەعسی-سوری چوبونە عێراق پەنابەر بون، سەرباری ئەمانە لە سەر پرسی فەلەستین و ڕێککەوتننامەی جەزائیریش جیاوازی و بۆچونی گەورەیان هەبو، هەروەها لە سەر ئاوی فوراتیش گرفتێکی گەورە لەنێوانیاندا هەبو، لە ئەنجامی ئەو ناکۆکی و جیاوازییانە سورییەکان لە ڕوانگەی بەرژەوەندی خۆیانەوە ئامادەبون یارمەتی ئۆپۆزیسیۆنی عێراق بدەن و جوڵانەوەی کوردیش بەشێك بو لەو ئۆپۆزیسیۆنە (عومەر، 2002، 186-187).

لە دوای ڕێککەوتننامەی جەزائیر بەکەمتر لە مانگێك ناکۆکییەکانی سوریا و عێراق قوڵبونەوە و حکومەتی عێراق هەڵمەتێکی توندی میدیای دژی سوریا دەستپێکرد بە بیانوی بڕینی ئاوی ڕوباری فورات، تاگەیشتە ئاستی کۆکردنەوەی هێزەکانی بۆ ماوەی ساڵێك لە سەر سنوری سوریا (الخرسان، 2001، 229)، ناکۆکی درێژخایەنی حزبی لەنێوان سوریا و عێراق، کە مێژوەکەی دەگەڕێتەوە بۆ پێش بونی ڕژێمی بەعس لە عێراق، سوریای کردە پەناگەیەکی سەقامگیر و ئارام بۆ ئۆپۆزسیۆنی عێراق(یاسین، 2001، 141)، ئاستی پەیوەندییەکانی سوریا و بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی گەلی کورد، بە بەراورد لەگەڵ وڵاتانی دەوروبەر وەك ئێران و تورکیا، بە ئاراستەیەکی جیاوازتر بەدی دەکرێت، چونکە ناکۆکی و ململانێیەکی توند کەوتبوە نێوان سوریا و عێراق، لێرەدا لەبەرئەوەی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی گەلی کورد پێویستی

بە جۆرێك لە هاوكاری و هەماهەنگی هەبو، پارت و ڕێکخراوە کوردییەکان پەیوەندی بەیەکدییەوە دەکەن، ئەمەش بوە دەرفەت، بۆ ئەوەی ئەو وڵاتە دەســـت بخاتە ناو کاروباری بزوتنەوەکە و ئاڕاســـتەی ڕوداوەکان و پێشـــهاتەکان بە ئامانجەکانی خۆیەوە ببەستێتەوە (وەرگیراوە لە، حمدئەمین، 2022، 25).

هەڵوێستی سوریا تا ساڵی 1970 هەڵوێستێکی خراپ بو بەرامبەر دۆزی کورد لە عێراقدا، بەڵام کاتێك حافز ئەسەد دوای ئەوەی لە تشرینی دوەمی هەمان ساڵدا دەسەڵاتی لە سوریا گرتە دەست، گۆڕانکارییەکی ڕیشەیی و ئەرێنی لە نێوان سوریا و شۆڕشی کورد ڕویدا (سنجاري، 2007، 112-113)، سوریا لەو کاتەوە تێڕوانینێکی دیکەی بەرامبەر پرسی کورد لە عێراق هەبو، زیاتر بایەخی بە گرێدانی پەیوەندی لەگەڵیدا دەکردەوە، ئەگەرچی هەڵوێســـتی بەرامبەر کوردەکانی ناو ســـوریا گۆڕانکاری ئەوتۆی بەســـەردا نەهاتبو، هۆیەکانی ئەم هەڵوێســـتەی دیمەشـــق-یش دەگەڕێتەوە بۆ ناکۆکییەکان و فشارەکانی بەغدا بۆ سەر دیمەشق و لەلایەکیتر هەستێکی بنەماڵەی فەرمانڕەواشی تێدابوە، کە لە بنەماڵەیەکی عەلەوی و کەمینەیەکی بچوك بون لە ســـوریا، ئەمەش وایکردوە هەمیشـــە هەســـتێکیان هەبێت بەرامبەر پرسی کەمینەکانی دیکە و پشـــت پێ بەســـتنیان لە بەرامبەر زۆرینەدا، (شـــۆڕش، 2002، 42). هەمو ئەو هۆکار و ئەو ناکۆکییانەی لە نێوان عێراق و ســـوریا هەبون، زەمینە خۆشـــکەربون بۆ ئەوەی ســـوریا پێشـــوازی لە دامەزراندنی یەکێتی بکات و ئامادەی هاوکاریکردنی بێت.

پەیوەندی ڕاســـتەوخۆش لە نێوان هەردولادا لە ڕێگەی بەشـــێك لە بەعســـییەکانی عێراقەوە بو، کە نەیاری حکومەتی عێراق بون، کەســـایەتی ســـیاسی و ســـەرکردەی شـــۆڕشی ئەیلول عەلی ســـنجاری (1933-2020)، ڕۆڵێکی دیاری بینی لە دروســـتکردنی ئەو پەیوەندییەدا، ئەم پەیوەندییە دوای ڕێککەوتننامەی جەزائیریش بەردەوام بوە، (ســـنجاري، 2007، 112-113)، تێکچونی پەیوەندی نێوان ســـوریا و عێراقیش، دەرفەتێکی بۆ کوردانی عێراق لە ســـوریا و دەرەوەی وڵات ڕەخساند، بۆ ئەوەی کار بۆ پێکهێنانی ڕێکخراوێك بکەن و سەرەتایەکیش بێت بۆ سەرهەڵدانەوەی شۆڕشی چەکداری لە کوردستانی عێراق، (ئیسماعیل، 2011، 86).

هەر لەم چوارچێوەیەدا حافز ئەسەد سەرۆکی سوریا بەڵێنی هاوکاری بە جەلال تاڵەبانیدا (1933-2017)1 و ڕێگەیدا چالاکی ســیاسی بنوێنن، ســوریا لە هەمو بوارێکدا هاوکاری زۆری یەکێتی کرد، یارمەتی هەمە جۆر و پشــتگیری ســیاسی و مەعنەوی و یارمەتی پارە و چەکی پێداون، هەمو ئەمانە (ی ن ك) پاڵپشــتی زۆر گرنگ بون، ئەســەد پێی گوتون: "ســوریا وڵاتی خۆتانە و هاوکاریتان دەکەین بۆ ئەوەی هەڵسنەوە" (ڕەشید، ب2، 2019، 38)، ئەم پشتیوانییەی ئەسەد بڕیارێکی مێژوی بو، لەو ڕۆژەوە سوریا کرا بە بنکە و پەناگە بۆ هەڵسانەوەی خەبات و شۆڕشی کورد (ڕەشید، ب2، 2019، 38؛ خالد، 2005، 96)، لەم بارەیەوە تاڵەبانی دەڵێت: "ســـەرۆك ئەســـەد بۆ ئێمە وەك پزیشـــکێك وابو، کە چارەســـەری نەخۆشێك بکات لە کاتی هەرەسهێناندا" (جريدة شيحان، العدد 555، 10 حزيران 1995). ئەو هاوکارییانەی سوریا لەو قۆناغە ناســك و هەســتیارەدا ڕۆڵێکی گەورە و یەکلاکەرەوەی هەبو لەســەر پرسی کورد، بەتایبەت دوای ڕێککەوتننامەی جەزائیر کە خەریك بو پرسی کورد بکەوێت لە عێراقدا (الخرسان، 2001، 343).

لە 22ی ئایاری 1975 لە چێشـــتخانەی (تولەیتیلە) لە دیمەشـــق، بە ئامادەبونی هەریەك لە جەلال تاڵەبانی و فوئاد مەعســـوم و عادل موراد(1949-2018) و عەبدولڕەزاق فەیلی(1945-2018) بڕیاری دامەزراندنی یەکێتی نیشـــتمانی کوردســـتان درا (بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی دامەزراندنی (ی ن ك) بڕوانە، عومەر، 2002، 107-128؛ فەوزی، 2011، 152؛ فوئاد، 2000، 23-30)، بەڵام یەکەم بەیاننامەی دامەزراندنی (ی ن ك) لە 1ی حوزەیرانی 1975دا بڵاوکرایەوە (بڕوانە، یەکەم بەیاننامەی دامەزراندنی یەکێتی نیشتمانی کوردستان)، دەزگاکانی ڕاگەیاندنی سوریا گرنگیان بە دامەزراندنی یەکێتی داوە (ئەمین، 1997، 43). فوئاد مەعصوم دەڵێت: "لە 25ی گوڵان لە ڕادیۆ و ڕۆژنامەکانی سوریا دامەزراندنی (ی ن ك) بڵاوکرایەوە"، (نێروەیی، 2008، 61). لەوانە ڕۆژنامەی(تشرین، الثورة)ی سوریا، هەروەها لەلایەن زۆرێك لە دەزگا هەواڵییە عەرەبی و نێودەوڵەتییەکان و میدیای چاپ و دەنگی لە بەیروت بڵاوکرایەوە (الخرســـان، 2001، 316). دواتر (ی ن ك) نوسینگەیان لە دیمەش کردەوە (أوسي، 2008، 58)، لەبەر ئەوەی هەردو حزبی بەعسی دەسەڵاتدار لە ســوریا و عێراق ناکۆك بون زەمینەیەك بۆ یەکێتی دروســت بو (شــێخموس، 2019، 187؛ عبدالخالق، 2014، 118)،

بەو پێیە سوریا ئاگاداری دامەزراندنی (ی ن ك) بوە، چونکە ڕاگەیاندنەکانی سوریا گرنگیان بە دامەزراندنی یەکێتی داوە و بەیاننامەکە لە ڕادیۆ و ڕۆژنامەکانی سوریا بڵاوبوەوە.

یەکێتی سوریای کرد بە بنکەی سەرکردایەتی و شوێنی خۆڕێکخستن و مەشقپێکردنی هەندێ لە کادر و پێشمەرگەکان و شوێنی چاپ و بڵاوکردنەوەی ئۆرگان و بەیاننامەکانی، لەو بارەوە نەوشیروان مستەفا (1944-2017)، دەڵێت، "ئەگەر دامەزراندنی یەکێتی و هەڵگیرسانەوەی شۆڕش دوای ڕێککەوتننامەی جەزائیر، بەسەروەرییەکی گەورە لە مێژوی کورد هەژمار بکرێ، ئەبێ لەو سەروەرییەدا کورد چاکەی سوریا و بەتایبەت حافز ئەسەدی لە بەرچاوبێت" (ئەمین، 1997، 77)، سورییەکان ڕێگەیان بەوکەسانە دەدا کە لە عێراق و ئێران و تورکیاوە بۆ لای یەکێتی دەچون، جا چ لە ڕێگای فرۆکەخانەی دیمەشقەوە بێت یاخود لە ڕێگای وشکانیەوە بە سنورەکاندا بە پێ دەچون و پەیوەندیان بە (ی ن ك) دەکرد (عومەر، 2002، 187).

لە بارەی ڕۆڵ و هاوکاری سوریا بۆ (ی ن ك) تاڵەبانی دەڵێت: "قەد چاکەی سوریامان لەبیر ناچێتەوە، بەڕاستی ئەو سەردەمە سوریا نەبایە نەماندەتوانی ئەوکارە وەکو ویستمان بیکەین، سوریا نەك هەر دەرگای سیاسی و ڕێکخستن و پروپاگەندەی بۆکردینەوە، بەڵکو دەرگای ڕاهێنانی سەربازی و چەك پەیداکردنیشی بۆکردینەوە، کە چەکمان بداتێ و کەرستەکانی شۆڕشمان بۆ بێنێتەدی" (ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە 1298، 1996/6/2)، لە ڕوی هاوکاری داراییەوە لە سەرەتادا سورییەکان مانگانە 15 هەزار دیناریان بە یەکێتی دەدا، بەڵام لە ساڵی 1978دا ئەو بڕە بەرزبوەوە بۆ 35 هەزار دینار، (ئەحمەد، 2018، 176).

خاکی سوریا بوە بنکەیەکی سەرەکی دەستپێکردنەوەی بزوتنەوەیەکی نوێی چەکداری کورد لە کوردستانی عێراق2، هەروەها بوە پەناگەیەکی ئارام بۆ یەکێتی نیشتمانی کوردستان و کەمپی مەشق و ڕاهێنانی بۆ پێشمەرگەکانی کردەوە و ڕێگەی پێداون، کە لە سنورەکانی بپەڕنەوە بۆ عێراق، لەم بارەیەوە تاڵەبانی باسی لە هاوکاری و پاڵپشتی سوریا بە مەشق و چەك کردوە، کە یەکێتی نیشتمانی کوردستان دو کەمپی ڕاهێنانی لە سوریا هەبوە، یەکەم لە نزیك دیمەشق و دوەمیان لە قامیشلی، لەگەڵ پاڵپشتی بە پارە و چەك لە هەندێك حاڵەتدا (سالم، 2019، 156)، میوانخانەیەك بەناوی (فندق البرج الفضي)، بە ڕوی یەکێتی نیشتمانی کوردستان کرابوەوە، ئەوکەسانەی بە کاری پەیوەندی و میوانی دەهاتن بۆ شام دەچونە ئەوێ پارەی ڕێگا و بلیتی فرۆکەشیان پێ دەدان (کەریم، 2012، 191).

لە ئایاری 1976 حکومەتی عێراق یاداشتنامەیەکی نارەزایەتی لەڕێگەی بالیۆزخانەی سوریا لە بەغدا ئاراستەی حکومەتی سوریا کردوە، پشتیوانی سوریا بۆ (ی ن ك) پشتڕاست دەکاتەوە، کە حکومەتی سوریا ماوەیەکی زۆرە مامەڵە لەگەڵ کۆمەڵێك لە یاسا دەرچو دەکات، کە هەڕەشە لە سەروەری و یەکڕیزیی و زیانگەیاندن بە ئاسایشی ناوخۆی کۆماری عێراق دەکەن، بە پێدانی مۆڵەت و بەکارهێنانی خاکی سوریا و دابینکردنی پاسپۆرتی ساختەی سوری و غەیرە سوری بۆ کەمەڵێك کەس، جەلال تاڵەبانی پشتیوانی دارایی و هەمو ئاسانکارییەکانی دیکە لە دەسەڵاتدارانی سوریا وەردەگرێ، هەروەها کردنەوەی کەمپی ڕاهێنانی سەربازی بۆیان لەژێر چاودێری دەسەڵاتی سەربازی سوریا، بەتایبەت لە ناوچەی حەسەکە و قامیشلی و قبور ئەلبەیز و دیرك، هەروەها کەمپەکانی دیکەی ناوچەی دیمەشق، جگەلەمانە دابینکردنی ئاسانکاری بۆ ئەو چەتانە بۆ دزەکردنە ناو هەندێک ناوچەی خاکی کۆماری عێراق بۆ ئەنجامدانی کاری تێکدەرانە (FCO, 1976,105-107).

سوریا بۆ یەکێتی گرنگییەکی زۆری هەبو، بنکەی کۆبونەوەی کادر و پێشمەرگەکانی دەرەوەی بو، سەرچاوەی چەك و تەقەمەنی و جێگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئۆرگان و بڵاوکراوەکانی بو، (ئەمین، 1997، 95). لە قامیشلو ڕادیۆیان هەبوە، (الخرسان، 2001، 326). سوریا لەڕێگای دەزگا هەواڵگرییەکانەوە پەیوەندی و مامەڵەی لەگەڵ (ی ن ك) ئەکرد، عادل موراد لەبارەی پەیوەندییەکانی (ی ن ك) لەگەڵ سوریا دەڵێت: "ئێمە لەگەڵ دەزگا هەواڵگرییەکان (مخابرات) ئیشمان دەکرد، سورییەکان بە فەرمانی حافز ئەسەد دەیانگوت هەرچییەکتان دەوێت لە چەك بیبەن،...هەرچەندە دەبێت لەگەڵ وەزارەتی دەرەوەبێت، بەڵام ڕۆژێك لە ڕۆژان وەزارەتی دەرەوەی سوریامان نەبینی جگە لە مام جەلال، کە ئەو هەمو لێپرسراوانی سوریای ئەبینی" (وەرگیراوە لە غەفور، 2012، 161).

لەگەڵ هەمو ئەمانەشدا، سوریا کوردی وەك كارتێكی فشار بەرامبەر بە بەغدا بەكاردەهێنا، واتە پەیوەندییەكە لە سەر بنەمای بەرژەوەندی و چۆنیەتی پەیوەندی سوریا لەگەڵ عێراقدا بو، بە خراپ بونی پەیوەندی دیمەشق لەگەڵ بەغدا كۆمەكی و هاوكارییەكانیش زیاتر دەبون، كاتێك بەغدا و دیمەشق لە كانونی یەكەمی 1977 تا كانونی دوەمی 1978دا دەستیان بە گفتوگۆی ئاشتەوایی كرد، دیمەشق داوای لە تاڵەبانی كرد كە واز لە چالاكییەكانی بهێنێ و دەست بە گفتوگۆی ڕاستەوخۆ لەگەڵ بەغدا بكات (بینگیۆ، 2013، 256). هەروەها پشتیوانییەكانیشی- بۆ (ی ن ك) وەستاند (FCO,1971 ,22)، بەڵام كاتێك گفتوگۆی ئاشتەوایی هیچ ئەنجامێكی نەبو، دیمەشق پاڵپشتی و كۆمەكی زیاتری یەكێتی كرد (بینگیۆ، 2013، 256). بۆیە دەكرێت بگوترێت، پەیوەندی سوریا بە (ی ن ك) بەتایبەتی و حزبەكانی تری كوردستان بەگشتی پەیوەندییەكی بەرژەوەندیخوازانە بوە، پەیوەستبوە بە چۆنییەتی پەیوەندییەكانی لەگەڵ عێراق.

سوریا بە هۆی ئەوەی لەگەڵ حزبی بەعسی- عێراق لە ململانێی توندابو، دوژمنی یەكتربون، بۆیە هاوكاری (ی ن ك)ی دەكرد، نەك لەسەر بنەمای باوەڕبون بە مافەكانی نەتەوەی كورد (ڕەشید، ب2، 2019، 68؛ كەریم، 2012، 181)، سوریا بوە شوێنی داڵدەدانی هەمو ئەو هێزانەی دژایەتی ڕژێمی بەعسی- عێراقیان دەكرد، (طالباني، 2009، 418-421). لەگەڵ ئەوەشدا سوریا، كە هاوكاری (ی ن ك) دەكرد و هەر لەوێش دامەزرا، بەڵام هەندێك جار گرفتیان بۆ دروست بوە، بە نمونە كاتێك یەكێتی ڕۆژنامەی (ڕێبازی نوێ)ی لە كانونی دوەمی 1976 چاپكرد، پاش ماوەیەك دەوەستێت چونكە بەپێی دەستوری سوریا نوسین بە زمانی كوردی قەدەغەبو (تەیب، 2012، 46)، هەروەها ئەگەر سەیری یەكەم بەیاننامەی دامەزراندنی (ی ن ك) بكەین ئەوا كەوتۆتە ژێر كۆمەڵێك دروشمی وا گەورە، لە دژایەتیكردنی ئیمپریالیزم و سەهیۆنییەت كە لە توانای هێزێكی وەكو (ی ن ك) نەبو جێبەجێیان بكات (بڕوانە، یەكەم بەیاننامەی دامەزراندنی یەكێتی نیشتمانی كوردستان) هەمو دروشمەكان هی سوریا بون بەناوی (جبهة الصمود والتصدی)3 بەرزیانكردبوەوە (تەیب، 2012، 50)، ئەمە ئەوەمان نیشان دەدات، كە ئازادی سیاسی (ی ن ك) لە سوریا سنوردار بوە، هەروەها كەوتۆتە ژێر كاریگەری ئەدەبیاتی سیاسی سوریا، بەوەی یەكێتی لە بەرامبەر هاوكارییەكانی سوریا كۆمەڵێك مەرج قبوڵ بكات كە لەگەڵ پرەنسیپ و بیروباوەڕیان نەگونجاوە، ئەمەش لە ئەنجامی ئەو واقیعەی تێدا بونە.

- **لیبیا**: جگە لە سوریا، (لیبیا)ش یەكێك بو لەو دەوڵەتانەی، كە (ی ن ك) پەیوەندی لەگەڵیان زۆر باش بو، هاوكاری جوڵانەوەی كوردی دەكرد لەوكات (عومەر، 2002، 188)، لیبیا لە سەرەتای حەفتاكانی سەدەی ڕابردودا، بە شێوەیەكی چالاكانە دەستی بە بانگەشەی بیرۆكەی (تیۆری جیهانی سێیەم – النظرية العالمية الثالثة)4 كرد، كە پشتیوانی لە هەمو ئەو بزوتنەوە بەرهەڵستكارانە دەكرد، لە دژی فەرمانڕەوا دیكتاتۆرەكان و وڵاتە داگیركەرەكان لە خەباتدابون، بە جۆش و خرۆشێكی زۆرەوە پارەیەكی زۆری بۆ هەمو ئەو لایەنانە هەڵدەڕشت، لەو نێوەندەدا قەزافی بۆچونی باش و پێشكەوتوی سەبارەت بە كورد و پرسی كورد و نارەزایەتییەكانیان و پێویستی بە دەستهێنانی تەواوی مافەكانیان خستەڕو، لە ئەنجامدا بەشێک لە كەسایەتی و لایەنە كوردیەكانی عێراق پەلەیان كرد، بۆ ئەوەی بەرەو لیبیا بڕۆن و ڕێگای سەردان و پەیوەندی نێوان ئۆپۆزسیۆنی عێراقی و سەركردایەتی لیبیا كرایەوە، جەلال تاڵەبانی یەكەم كەسایەتی كورد بوە، كە سەردانی لیبیای كرد و دۆستایەتی لەگەڵ سەركردایەتی لیبیا دروست كرد، تاڵەبانی لێزانانە توانی جێگای خۆی لە دڵی قەزافی بكاتەوە و دۆستایەتییەكی شەخسی- لەگەڵیدا دروست بكات (یاسین، 2001، 27)، لەوكاتدا پەیوەندی نێوان لیبیا و عێراق باش نەبو (ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە 28، 2011/10/2)، ئەمەش دەرفەتێكی باشبو بۆ هێز و لایەنەكانی كورد تا بتوانن متمانەی لیبیا بەدەست بهێنن.

لەبارەی پەیوەندییەكانی لیبیا و (ی ن ك) تاڵەبانی دەڵێت: "پەیوەندیمان لەگەڵ لیبیا بناغەیەكی سیاسی و ئایدۆلۆجی هەبو، لە سەر بناغەی تیۆری موعەمەر قەزافی دانرابو، كە دەڵێت: (كورد نەتەوەیەكە و مافی ڕزگاربون و یەكبونەوە و دەوڵەتی سەربەخۆی هەیە) ئەو بۆچونەی بە ئاشكرا گوتوە، لە نوسینەكانی و لە كۆبونەوەكان باسی دەكات، بە ئامادەبونی چەندین سەرۆك كۆمار و سەرۆك وەزیرانی وەك بولند ئەجەوید(1925-2006)، لە كۆنگرەی ڕۆژنامەوانیدا و لە كرملین بەرامبەر لیونید برژنێف(1906-1982) و لە زۆر جێگای تردا ئەو بۆچونەی دوبارە كردۆتەوە" (ڕەشید، ب2، 2019، 67-68). كاتێك كورد داوای چارەسەركردنی دۆزەكەی دەكرد بە پێدانی ئۆتۆنۆمی لە چوارچێوەی عێراقدا، قەزافی داوای

کوردستانێکی سەربەخۆ و یەکگرتوی دەکرد، بە بۆچونی جەلال تاڵەبانی ئەو بیرۆکەیەی قەزافی سەبارەت بە دۆزی کورد ئەگەر لە ڕوی فەلسەفییەوە هەڵبسەنگێندرێت، ئەوا لەگەڵ پرەنسیپی مافی چارەی خۆنوسین یەکدەگرێتەوە، (أوسي، 2008، 83-84). جگە لەوەش تاڵەبانی نێوەندگیری لەگەڵ قەزافی دەکرد، بەمەبەستی قبوڵکردنی پاڵپشتی هەندێک ڕێکخراو و بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی، وەک بەرەی جەماوەری بۆ ڕزگاری فەلەستین، کە کێشەی پەیوەندیکردنیان لەگەڵ لیبیا هەبو، بەهۆی مەسیحییەتی جۆرج حەبەشەوە، ئەمە بەهێزی و پتەوی پەیوەندی نێوان تاڵەبانی و قەزافی نیشان دەدات، (أوسي، 2008، 85).

قەزافی بۆچونێکی زۆر سیاسی و باش و پێشکەوتنخوازی دەربارەی دۆزی کورد هەبو، چەند جارێك بیروڕای خۆی لەوبارەوە دەربڕیوە و گوتویەتی: "گەلی کورد کوردستانی هەیە و ئەو میللەتە کوردستانییە مافی هەیە ڕزگار بێت و یەك بگرێتەوە و دەوڵەتی خۆی هەبێ لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، شان بەشانی نەتەوەی عەرەب و تورك و وەك ئەوان بژی" (ڕەشید، ب2، 2019، 67-68)، زۆری لەسەر دۆزی کورد باسکردوە، لە زۆر جێگاوە ڕەخنەشی هاتۆتەسەر، بەڵام گوێی پێنەداوە، بەڕاستی ئەوە یەکەم سەرۆکی وڵاتێکی عەرەبییە، کە باوەڕی بە بونی نەتەوەی کورد و مافی چارەنوسی نەتەوەی کورد و مافی ڕزگاربون و یەکگرتنەوەی نەتەوەی کوردستان هەیە (ڕەشید، ب2، 2019، 68).

لەبارەی هەڵوێستی قەزافی بەرامبەر نەتەوەی کورد نوسەرێك دەڵێت: "قەزافی هەستی بە ئازاری کورد دەکرد، وەك چۆن کورد خۆی هەستی پێدەکرد، ئەمەش ئاماژەیە بە قوڵایی گرنگیدانی ئەو بە بابەتەکە و سەرەڕای سەرقاڵبونی بە بابەتی تری وەك یەکێتی عەرەب و دۆزی فەلەستین و پرسی ڕزگاریخوازی لە سەرجەم کیشوەرەکان، دەڵێت تا ئێستاش وشەکانیم بەبیرە کاتێك لە یەکەم چاوپێکەوتنمدا لەگەڵ شاندێك، گوتی: هەستەکەم داهاتوی کورد نادیارە، هیچ بژاردەیەکی لەبەردەم نییە یان دەبێت میللەتی کورد بونی خۆی بسەپێنێت یان کۆتایی پێدێت" (احمد، 1992، 18).

قەزافی هیچ بەرژەوەندییەکی ڕاستەوخۆی لە عێراق نەبوە، تا لە ڕێگای کوردەوە بەدەستی بهێنێت، بەڵکو پاڵپشتی و لایەنگیری ئەو لە باوەڕ بە مافی گەلی کورد و دادپەروەری دۆزەکەیانەوە سەرچاوەی گرتوە، هەڵوێستی سەبارەت بە مافەکانی گەلی کورد و مامەڵەکردنی لەگەڵیان لە دەرەوەی حیساباتی سیاسی بەرتەسك بوە، (أوسي، 2008، 84). لەبارەی هاوکارییەکانی لیبیا بۆ یەکێتی تاڵەبانی دەڵێت: "پێش دەستپێکردنەوەی شۆڕش لیبیا بەڵێنی یارمەتی تەواوی پێدابوین، تەنانەت گوتیان پێشمەرگەکانی ئێوە وەك سەربازی لیبیی سەیردەکەین، موچە و میزانیەی تایبەتیان بۆ دادەنێین، موعەمەر قەزافی بە خەتی خۆی لەسەر داخوازییەکانی من نوسیبوی (هەمو داخوازییەکانی برام جەلال تاڵەبانی جێبەجێ بکرێت)" (ڕەشید، ب2، 2019، 67).

بەر لە دامەزراندنی یەکێتی تاڵەبانی پەیوەندی لەگەڵ موعەمەر قەزافی هەبوە، لەو بارەوە دەڵێت "لەسەر بانگهێشتی خۆی سەردانی قەزافیم کرد و لەوێ پارەیان خستە بەردەستم بۆ پشتیوانیکردنی کێشەی کورد، منیش پێموتن ئێستا نە حزبم هەیە و نە چەکدار و پێویستم بە پارە نییە و ئەوەی کە هەمە بەسمە، بەڵام ئەگەر بۆ خەبات پێویستمان بە پارە هەبو، ئەوا داوای پشتیوانیتان لێدەکەم، بەکردەوەش دوای دامەزراندنی یەکێتی چوم بۆ لیبیا و پێموتن ئێمە ئێستا پێویستمان بە پشتیوانی ئێوەیە ئەوانیش وتیان بەسەرچاوان و لێیان پرسیم کە چیمان پێویستە، منیش وتم مانگانە پێویستمان بە 50 هەزار دیناری لیبیایە، ئەوانیش بڕیاریاندا هەمو مانگێك ئەو بڕە پارەیەمان بدەنێ تا ئەو کاتەی مەسەلەکە ئاشکرابو" (فەیاز، 2009، 220)، پارەکەیان ئەناردە سەر هەژماری بانکێك لە لوبنان، تاڵەبانی مونزیر نەقشەبەندی بۆ هێنانەوەی ئەو پارەیە ڕاسپاردبو، بەڵام مونزیر پەیوەندی لەگەڵ دەزگای هەواڵگری بەعس هەبو، تا هەواڵگری سوریا بەوەی زانی و مونزیری دەستگیرکرد و دانی بە کارەکەیدانا، سوریا سەرکردایەتی (ی ن ك) لێ ئاگادارکردەوە، مونزیر هەمو شتێکی بۆ بەعسییەکان ئاشکرا کردبو، تەنانەت ژمارەی چەکەکانی بانکیشی بۆ ناردبون، (ئەمین، 1997، 75؛ تەیب، 2012، 160).

کاتێك عەبدولسەلام جەلود سەرۆك وەزیرانی لیبیا (1972-1977) سەردانی بەغدای کرد، سەدام وێنەی چەکی پارەکەی خستە بەردەم جەلود، کە ئەوەی دەسەلماند لیبیا یارمەتی دارایی بە کورد داوە (چاوپێکەوتنی توێژەر لەگەڵ عومەر شێخ موس، لەڕێگای سکایپ، 2023/11/5)، بۆیە یارمەتی لیبیا بۆ (ی ن ك) وەستا، لەبەرئەوەی جەلود لە

بەغدا لەگەڵ سەدام حوسێن پێکهات، کە هیچ یارمەتییەکی کورد نەدات و بەربەستی خستەبەردەم هاوکارییەکان، چونکە بەومەرجە هاوکاری کوردیان کرد، کە عێراق پێی نەزانێت (ڕەشید، ب2، 2019، 67؛ چاوپێکەوتنی توێژەر لەگەڵ عومەر شێخ موس، لەڕێگای سکایپ، 2023/11/5)، بەڵام دوای ماوەیەك هاوکاری و پاڵپشتییەکانی لیبیا بۆ یەکێتی دەستی پێکردوەتەوە (فەیاز، 2009، 220).

هەر لەبارەی پەیوەندی لیبیا و (ی ن ك) عادل موراد دەڵێت: "پەیوەندی بەتینمان لەگەڵ لیبیادا هەبو، و زۆر هاوکاری دەکردین لە ڕێگەی هاوکاری موعەمەر قەزافییەوە توانیمان یەکەمین ئێزگەی ڕادیۆ بۆ شۆڕش وەدەست بخەین، هەرلەو ڕێگەیەوە لە سالی 1976دا کۆمەڵێك ئامێری (هۆکی تۆکی)مان دەستکەوت" (وەرگیراوە لە عومەر، 2002، 188). هەروەها دەڵێت: (کە ئەچوم بۆ لیبیا پارەم ئەهێنا، پارەکەم لە وەزارەتی دەرەوە وەرنەئەگرت، بەڵکو لە سەرۆکایەتی لەشکری لیبیام وەرئەگرت، یەکەم برە پارەی زۆر من هێنام کە نزیکەی چوار ملیۆن فرەنکی فەرەنسی بو، ئەیکردە نزیکەی 380-400 هەزار دیناری لیبی، پارەکەم لە چاپخانەیەکی شانزەلیزی فەرەنسی ـ بەکاش لە ناو جانتایەك وەرگرت، پارەکەم شەحن کرد بۆ ستۆکهۆلم و دوای چەند ڕۆژێکی کەم چوم بۆ زوریخ و ئینجا بۆ دیمەشق) (غەفور، 2012، 161).

جموجۆڵە سیاسییەکانی لیبیا لە ناوچەکە لەگەڵ عێراق و سوریا و لوبنان جێگای گومانە، کاتێك عەبدولسەلام جەلود بە دەستپێشخەرییەك بۆ کۆتایی هێنان بە شەڕ و ئاڵۆزی و قەیرانی ناوخۆی لوبنان، لە 15ی ئایاری 1976 بەسەردانێکی کورت دەچێتە سوریا، دواتر ڕودەکاتە لوبنان، دوای مانەوەی بۆ ماوەی 24کاتژمێر لە بەیروت جارێکی تر لە 17ی ئایار دەگەڕێتەوە دیمەشق لەگەڵ حافز ئەسەد کۆدەبێتەوە (جريدة الشعب(الاردنية)، العدد، 88، 1976/5/19؛ جريدة النهار(اللبنانية)، العدد (ژمارەکەی ناخوێندرێتەوە)، 1976/5/18)، هەروەها لە 18ی ئایار دەچێتە بەغدا لەگەڵ سەدام حوسێن کۆدەبێتەوە (جريدة الدستور(الاردنية)، العدد، 3164، 1976/5/19)، لە 19ی ئایار بۆ سێیەمین جار جەلود ڕودەکاتەوە دیمەشق لەگەڵ ئەسەد کۆدبێتەوە، شایەنی باسە جەلود هەڵگری پەیامێکی ئاشتەوایی سوریا بوە لە لوبنان (جريدة الانوار(اللبنانية)، العدد5571، 1976/5/20)، بە پێی گریمانەی بەڵگەنامەیەکی بەریتانی ڕەنگە مەبەست لە هاتنی جەلود بۆ بەغدا، هەوڵدان بوبێت بۆ ڕازیکردنی عێراقییەکان بۆ هەڵوەشاندنەوەی ئەو هێزانەی لە لوبنان پشتگیریان دەکەن. بە ڕەچاوکردنی ئەمە، بەڵێنێک بێت لەلایەن سورییەکانەوە کە هەمان شت بکەن، یان بەڵێنێک بێت لەلایەن سورییەکانەوە بۆ وەستاندنی پشتیوانییەکانیان بۆ کورد (FCO, 1976,92)، هەرچەندە پەیوەندی سوریا و عێراق و ناکۆکییەکانیان قوڵتربون لەوەی لەسەر پرسی لوبنان کورت بکرێنەوە و کۆتایی بە کێشەکانیان بێت، بەڵام ئەگەر ئەو گریمانەیە ڕاست بێت ئەوا ڕێککەوتننامەی جەزائیرێکی تر بۆ کورد دوبارە دەبوەوە و بزمارێکی تر دەبو لە تابوتی بزوتنەوەی کورد.

لە سالی 1977دا هەندێك لایەنی فەلەستینی داوای وتوێژ لە نێوان حکومەتی عێراق و (ی ن ك) دەکەن (کۆچیرا، 2013، 70)، بۆیە حکومەتی عێراق لە ڕێگای شێخ محەمەد ڕەشید-ی لۆلان، داوای گفتوگۆی کرد، بۆ ئەم مەبەستە یەکێتی عەلی عەسکەری(1937-1978) لە تشرینی دوەمی 1977 بۆ بەغدا نارد، سێ ڕۆژ لەوێ مایەوە چاوی بە گەورە بەرپرسانی بەغدا کەوت لەوانە سەدام حوسێن، بەڵام کاتێك لە گفتوگۆکان بێ هیوا بو گەڕایەوە، (بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی گفتوگۆکە بڕوانە، الخرسان، 2001، 366-369؛ ئەمین، 1997، 180-185؛ ڕەشید، ب2، 2019، 80-82)، لایەنەکانی گردبونەوەی نیشتمانی عێراق(التجمع الوطني العراقي-توع) و کاربەدەستانی سوری و لیبی لەم گفتوگۆیە دڵگران بون، بە توندی هێرشیان کردە سەر یەکێتی و تاوانباریان کرد بە پەیمانشکێنی، چونکە ئەوان لەگەڵ گفتوگۆدا نەبون پێیان وابو دەبێت یەکێتی درێژە بە خەبات بدات تا ڕوخانی ڕژێمی بەعسی ـ عێراق، هەندێك لایەنی فەلەستینیش لە دژی گفتوگۆی ی ن ك و بەعس دەیاننوسی، هەروەها سورییەکان زۆر دژی گفتوگۆ بون، بەڵام دواتر خۆشیان کەوتنە گفتوگۆکردن لەگەڵ عێراق (ئەمین، 1997، 182-183).

لە دوای ڕوخانی حکومەتی شای ئێران لە سالی 1979دا، لیبیا فڕۆکەیەکی پڕ لە چەکی سوك و قورسی بۆ (ی ن ك) ڕەوانەی تاران کرد، ئێرانییەکان بە بیانوی ئەوەی ئەو چەکانە دەکەونە دەستی پێشمەرگەکانی حزبە کوردییەکانی دژ بە

ئێران، بۆیە دەستیان بەسەردا گرت (کوێستانی، 2020، 190). تاڵەبانی لە 27ی تەموزی 1979 لە تاران داوای ئەو چەکانەی کرد و لە 28ی تشرینی دوەمیش جارێکی تر نەوشیروان مستەفا بۆ داواکردنی ئەو چەکانە چو بۆ ئێران (وێڵەدەری، 2017، 348-349)، سەرباری دەستێوەردانی لیبیا و سوریاش، جگەلە ژمارەیەکی کەمی دەمانچە و کلاشینکۆف ئەوانی تریان بۆ خۆیان برد و نەیاندایەوە (کوێستانی، 2020، 190).

بەرەوپێشچونی پەیوەندییەکانی نێوان سوریا و لیبیا کە دو وڵات بون هاوکاری کوردییان دەکرد، هەروەها ڕێکخراوی ڕزگاریخوازی فەلەستینیش لەگەڵ ئێران، گەرەنتییەك بو بۆ سەقامگیری پەیوەندییەکانی ئێران و حزبە کوردستانییەکانی عێراق، چونکە لەو کاتەی ئایەتوڵڵا خومەینی(1902-1989) لە پاریس بو، لیبیا و سوریا نوێنەریان ناردبو و پشتگیری شۆڕشیان کردبو، عەبدولسەلام جەلود لە 28ی نیسانی 1979 سەردانی ئێرانی کرد و پەیوەندی نێوان هەردو وڵات گەیشتە ئاستێکی بەرز (نێروەیی، 2008، 130-131).

- فەلەستینییەکان و هێز و لایەنی تر: تاڵەبانی لەگەڵ هێزە ڕزگاریخوازەکانی فەلەستین پەیوەندی باشبو، دۆستایەتی لەگەڵ (یاسر عەرەفات و جۆرج حەبەش و نایف حەواتمە)دا هەبو، لەو ڕێگایەوە یەکێتی پەیوەندی لەگەڵ دامەزراندبون، بەڵێنیان دابو یارمەتی یەکێتی بدەن بە چەك و مەشق پێکردنی کادر و پێشمەرگەکانی و ئامادەش بون یارمەتی یەکێتی بدەن بۆ ئەوەی بنکەی پێشمەرگایەتی لە لوبنان دابمەزرێنن (ئەمین، 1997، 74). لە دوای بڕیاری دەستپێکردنی خەباتی چەکداری ئەو پێشمەرگانەی لە دەوری یەکێتی کۆببونەوە لە سوریا، کە نیزیکە 400-500 پێشمەرگە بو، لە کەمپی یەرموك لە خواروی ڕۆژئاوای دیمەشق و لە لوبنان لە لایەن فەلەستینییەکانەوە مەشقیان پێکرا، هەروەها چەکێکی زۆریان پێداون، ئەو لایەنانەی هاوکاری یەکێتییان کردوە، لەوانە بەرەی میللی هاوکاری زۆریان پێداون چونکە توانایان زیاتربوە، بەراورد بە بەرەی دیموکراتی کە توانایان کەمتربوە، هەروەها بەرەی فەتح لە نێوان ساڵانی 1978-1980 کە لەوکات پەیوەندیان لەگەڵ عێراق زۆر بەرەو خراپ ڕۆیشت، هاوکارییەکی زۆری یەکێتیان کردوە، چەکێکی زۆریان پێداون (چاوپێکەوتنی توێژەر لەگەڵ عومەر شێخ موس، لەڕێگای سکایپ، 2023/11/5). دەکرێت بڵێین چۆنێتی پەیوەندی لایەنە فەلەستینییەکان لەگەڵ عێراق، ڕەنگدانەوەی لەسەر ئاستی هاوکاری فەلەستینییەکان بۆ یەکێتی هەبوە. یەکێتی پەیوەندی بە زۆربەی ڕێکخراوە فەلەستینیەکانەوە هەبو، لەوانە:

- حركة التحرير الفلسطيني(بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی فەڵەستینی - فتح)
- الجبهة الشعبية لتحرير فلسطين(بەرەی میللی بۆ ڕزگاری فەڵەستین، کە سەرۆکەکەی جۆرج حەبەش بوە)
- الجبهة الديمقراطية لتحرير فلسطين(بەرەی دیموکراتی بۆ ڕزگاری فەڵەستین، کە سەرۆکەکەی نایف حەواتمە بوە)
- الجبهة الشعبيه-القيادة العامة(بەرەی میللی – سەرکردایەتی گشتی، بە سەرۆکایەتی ئەحمەد جوبریل)
- جبهة النضال الشعبي الفلسطيني(بەرەی خەباتی میللی فەڵەستینی، بە سەرۆکایەتی د. سەمیر عەوشە)

هەر لە ساڵی 1979 شاندێکی یەکێتی بەسەرۆکایەتی نەوشیروان مستەفا، دەچنە لوبنان دیداریان لەگەڵ زۆربەی هێز و لایەن فەلەستینییەکان کردوە، وەك جۆرج حەبەش و نایف حەواتمە و یاسر عەبد ڕەببە، هەروەها چاویان بە ژمارەیەك و هێزی نیشتمانی لوبنانی کەوتوە، لە کۆبونەوەکاندا سەرەڕای باسکردنی بارودۆخی کوردستان و عێراق و ئێران، داوای کۆمەك و پشتیوانی و یارمەتیشیان لێکردون، هەر لە ئەنجامی ئەو کۆبونەوانەدا بڕیاردرا بەناردنی هەندێك پێشمەرگەی (ی ن ك) بۆ ئەوەی بەشداری لە خوڵی مەشق و ڕاهێنانی سەربازی فەلەستینییەکان بکەن (ئەحمەد، 2018، 176).

ئەو ڕێکخراوە فەلەستینیانە سەرباری ئەوەی زۆربەیان پەیوەندییان لەگەڵ عێراقدا زۆر باش بو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پەیوەندییان لەگەڵ (ی ن ك) هەبوە و بە هێزێکی شۆڕگێڕییان زانیوە، (عومەر، 2002، 182). تەنانەت جۆرج حەبەش لە کاتی گیرانی شهاب شێخ نوری و هاوڕێکانی کە لە سەرکردەکانی ڕێکخستنی کۆمەڵە بون، بۆ ئەوەی لە سێدارە نەدرێن، هەوڵی ئازادکردنیدان، بەڵام حکومەتی عێراق داواکەی پشتگوێ خستبو (مێرگەسۆری، 2013، 109). لە بارەی پەیوەندییەکانی یەکێتی لەگەڵ لایەنە فەلەستینییەکان عەمەر شێخ موس دەڵێت: "هاوکاری زۆری یەکێتیان کرد لە

مەشـــق و ڕاهێنان و پێدانی چەك و پێدانی ڕەگەزنامە بەتایبەت ڕەگەزنامەی تونسی، ئەو پەیوەندییەی نێوان یەكێتی و فەلەستینییەكان لەسەر بنەمای داكۆكیكردن بو لە مافی یەكتر، وەك دوگەلی ژێردەستە و چەوسێنرا و هەروەها لەڕوی ئایدۆلۆژییەوە نزیكایەتیمان لە یەكتر بەهۆی چەپ بونەوە كاریگەری خۆی هەبو، ئێمەش هاوكاری ئەوانمان ئەكرد، بەتایبەت لە ئەوروپا بە پشتگیری كردن و ناساندنیان بە حزبەكان و بزوتنەوەی چەپ و كۆكردنەوەی خەڵك بۆیان" (چاوپێكەوتنی توێژەر لەگەڵ عومەر شێخ موس، لەڕێگای سكایپ، 2023/11/5). دەكرێت بڵێین نزیكی یەكێتی و لایەنە فەلەستینییەكان بەهۆی ئایدۆلۆژییەوە لە یەكترەوە، كە هەردولایەن چەپ بون كاریەری خۆی هەبوە لەسەر نزیكیان پەیوەندییەكانیان.

لە لوبنانیش یەكێتی پەیوەندی لەگەڵ حزبی شیوعی لوبنانی و ڕێكخراوی كاری شیوعی باش بو، جگەلەمانە (ی ن ك) لەگەڵ كۆمەڵێك حزب و ڕێكخراوی تری عەرەبی پەیوەندی دروست كردبو، لەوانە: (بەرەی میللی بۆ ڕزگاری بەحرێن) و (بەرەی میللی بۆ ڕزگاری ئەریتیریا) و (بەرەی میللی بۆ ڕزگاری عەممان- زەفار) و (حزبی سۆسیالیستی یەمەنی) و هێزە چەپەكانی ئەردەن و میسر، هەروەها (ی ن ك) لەگەڵ زۆربەی ئەو ڕێكخراوە عەرەبییانەی لە لوبنان بنكەیان هەبو پێوەندی باش بوە، لەوانە: ڕێكخراوەكانی سودانی و میسری و مەغریبی و تونسی و سعودی و یەمەنی باكور و یەمەنی خوارو... (عومەر، 2002، 182-183). جگە لەمانە پەیوەندییان بە یەمەنی دیموكراتی كردوە، ئەوانیش پێشوازییان لێكردون (ڕۆژنامەی كوردستانی نوێ، ژمارە 1298، 1996/6/2). بە بڕوای ئێمە پەیوەندی یەكێتی لەگەڵ ئەو ڕێكخراو و لایەنانە، تەنها یەكتر ناسین بێت، ئەویش بەهۆی ئایدۆلۆژیای چەپایەتییەوە وابەستەی ناسینی یەكتر بوبن.

تەوەری دوەم: سەركردایەتی كاتی(پارتی دیموكراتی كوردستان):

دامەزراندنی سەركردایەتی كاتی پارتی دیموكراتی كوردستان لە دەرئەنجامی ڕێككەوتننامەی جەزائیر بو، پارتی وەك هێزەكانی تر پەیوەندی لەگەڵ سوریا و لایەنەكانی تری عەرەبی هەبو، ئەو پەیوەندییەشی بە گرنگ زانیوە، هەروەها وەك دەردەكەوێت پارتی پەیوەندی لەگەڵ لایەنە فەلەستینییەكان لەوانەش بەرەی ڕزگاریخوازی فەلەستینی(فەتح) هەبوە، بۆیە لەوسۆنگەیەدا باس لە هەڵوێستی سوریا، لەگەڵ هەڵوێستی بەرەی فەتح بەرامبەر پارتی ئەكەین.

- **سوریا:** دوای ڕێككەوتننامەی جەزائیر و هەرەسهێنانی شۆڕشی ئەیلول، ژمارەیەك سەركردە و كادیری (پ د ك)، كە لە ئێران و هەندەران پەنابەر بون، بۆ بەرەنگاربونەوەی ئەو بارە ناهەموارەی بەسەر كورد و جوڵانەوەكەیدا هاتبو، بڕیاریاندا ڕێكخستنێكی نوێ دروست بكەن، بۆ ئەو مەبەستە ئیدریس بارزانی(1944-1987) و مەسعود بارزانی داوای ڕوخسەت لە بارزانی دەكەن (محەمەدئەمین، 2014، 75).

بۆیە پارتی دیموكراتی كوردستان(سەركردایەتی كاتی) لە تشرینی دوەمی 1975 لەلایەن كۆمەڵێك سەركردە و كادری ڕۆشنبیر و لێهاتو دامەزرا (عیسی، 1992، 251)، سەركردایەتی كاتی پێویستی بە وڵاتێك بو، بۆ ئەوەی لەوێوە پەیوەندی بە جیهانی دەرەوە و ئەندام و كادیرەكانییەوە بكات، بۆیە شاندێكی نارده سوریا و لوبنان بۆ ڕێكخستنەوەی ئەندامەكانیان و هەروەها گفتوگۆكردن لەگەڵ جەلال تاڵەبانی (حمدئەمین، 2022، 23).

یەكەم پەیوەندی سوریا بە پارتی دیموكراتی كوردستان(سەركردایەتی كاتی) لە شوباتی 1976 بوە، كاتێك عەدنان دەباغ وەزیری ناوخۆی سوریا لە ڕێگەی ئیبراهیم گاباری، كە كوردێكی ڕۆژئاوای كوردستان بو، پەیامێكی زارەكی گەیاندە مەسعود بارزانی لە ئێران، لە پەیامەكەدا عەدنان دەباغ ڕایگەیاندبو كە ئامادەن بۆ دروستكردنی پەیوەندی لە نیوان (پ د ك) و سوریا و پەرۆشی خۆی نیشاندابو بۆ سەردانی كردنی سوریا و بەرەوپێشبردنی پەیوەندییەكانی نێوان هەردولایەن، مەسعود بارزانی ئامادەیی خۆی نیشانداوە و پێشوازیی لەو دەستپێشخەرییە كردوە، ڕایگەیاند هەڤاڵانی سەركردایەتی كاتی لە سوریا بۆ ئەم مەبەستە ڕادەسپێرێت و پەیوەندییەكانیش لە ڕێگای ئەوان دەبێت، كە لە سوریا نیشتەجێن (بارزانی، بەرگی4، ب1، 2021، 70-73).

كاتێك (ی ن ك) بە مەبەستی هەڵگیرساندنەوەی شۆڕش یەكەم دەستەی چەكداری خۆی لە 1ی حوزەیرانی 1976 لە سوریا، بە سەركردایەتی ئیبراهیم عەزۆ(1949-1976) لە ڕێگای توركیاوە بۆ كوردستانی عێراق ناردەوە، بەڵام بەهۆی ناكۆكیەكانی نێوان هەردولاوە، ئەو دەستە چەكدارە لە لایەن هێزەكانی پارتی دیموكراتی كوردستان(سەركردایەتی كاتی) لە

ناو دەبڕێن (بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە، ئەمین، 1997، 121-123؛ عومەر، 2002، 129-130). سوریا ئەو ناکۆکییەی نێوان (ی ن ك) و سەرکردایەتی کاتی پێخۆش نەبو، چونکە ئەیانزانی ئەوان لە کوردستانی تورکیا پێگە و دەسەڵاتیان هەیە و بەبێ کرانەوەی ڕێگای تورکیاش (ی ن ك) ناتوانێت پەرە بە چالاکییەکانی بدات (ئەمین، 1997، 130)، بۆیە ئەمە سوریای هاندا بۆ گفتوگۆکردن لە نێوان لایەنە ناکۆکەکان، (الخرسان، 2001، 357). مەلا بەختیار دەڵێت: "کاتێك لە ساڵی 1976 کێشە کەوتە نێوان (ی ن ك) و پارتی دیموکراتی کوردستان(سەرکردایەتی کاتی)، سوریا کەوتە نێوانمان بۆ ئەوەی شەڕی ناوخۆ دروست نەبێت، بەڵام بەداخەوە بە قسەمان نەکردن شەڕ دروست بو" (بەختیار، کۆربەندی ئاشتی و...، Rudaw.tv، 2022/11/17).

جگەلەوە حزبی بەعسی- سۆسیالیستی عەرەبی(سەرکردایەتی هەرێمی سوریا) کەوتە نێوەندگیری لە نێوان یەکێتی نیشتمانی کوردستان و سەرکردایەتی کاتی (سالم، 2019، 194-195). هەروەها عەلی سنجاریش هەوڵ و تەقەلایەکی زۆریدا بۆ هێورکردنەوەی بارودۆخەکە و توانی دانیشتنێك لە نێوان جەلال تاڵەبانی و مەسعود بارزانی لە 26ی تشرینی یەکەمی 1976 لە لەندەن ڕێکبخات، کە زیاتر لە هەشت کاتژمێری خایاند، لەسەر چەند خاڵێك ڕێککەوتون (تەیب، 2012، 244؛ شورش، 2001، 144). دواتر باڵیۆزخانەی سوریا لە لەندەن بە فەرمی داوای لە مەسعود بارزانی کرد سەردانی سوریا بکات، ئەویش لە 19ی کانونی یەکەمی 1976دا، لە لەندەن گەیشتە دیمەشق (نێروەیی، 2008، 89؛ سالم، 2019، 194-195).

لەبارەی ئەو سەردانەدا مەسعود بارزانی دەڵێت: "لە 28ی کانونی یەکەمی 1976 لە نوسینگەی تایبەتی خۆی چاومان بە ڕەفعەت ئەسەد، برای سەرۆککۆماری سوریا کەوت... لە کۆبونەوەکەدا داکۆکی لەسەر گرنگی و بەهێزبونی پەیوەندییەکانی نێوان هەردولایەندا کرایەوە... پەرۆشیی خۆمان نیشاندا لە پێناو بەهێزکردنی پەیوەندی نێوان هەردولادا و ڕونکردنەوەیەکی تێروتەسەلمان سەبارەت بە بارودۆخی شۆڕشی کورد لە 1961-1975 و مافە ڕەواکانی گەلەکەمان خستەڕو. هەروەها داکۆکیمان لەسەر برایەتیی کورد و عەرەب دوپات کردەوە، لە بەشێکی تری کۆبونەوەکەدا ئەنجامی دیدارەکانمان لەگەڵ سەرکردایەتیی نەتەوەیی و کۆمەڵە خستەڕو. لە کۆتاییی کۆبونەوەکەدا گرنگیی پەیوەندییەکانی نێوان هەردولایەن دوپات کرایەوە. دیار بو دواتر پێی گوترابو کە لەمەودوا ناوبراو دەست نەخاتە ناوکاروبارەکانمانەوە" (بارزانی، بەرگی4، ب1، 2021، 481).

مەسعود بارزانی لە 29ی کانونی یەکەمی 1976، چاوی بە عەبدوڵلا ئەحمەر یاریدەدەری سکرتێری گشتی حزبی بەعسی. عەرەبی سۆشیالیستی کەوتوە، لە کۆبونەوەکەدا باسی کۆمەڵێك بابەتکراوە، هەر لە سەرەتای شۆڕشی ئەیلول لە ساڵی 1961وە تا نەمانی شۆڕش و پەیوەندییەکانیان لەگەڵ ئێران و چۆنیەتی ڕێکخستنەوەی ڕێکخستنەکانی پارتی لە کوردستاندا، هەروەها باس لە بەیاننامەی کۆتایی کۆنفرانسی پارتی و ڕونکردنەوەی پێویست لەبارەی ناوەڕۆکی بەیاننامەکە خراوەتە ڕو، سەبارەت بە چەمکی حزبی بەعسی دەسەڵاتدار لە عێراق و لە کوردستانی سوریا، لە بەشێکی تردا باسی سیاسەتی خراپی دەسەڵاتدارانی عێراق بەرامبەر گەلی کورد لە سەرەتای ساڵی 1962ەوە کراوە، لەگەڵ گواستنەوەی لێکەوتە خراپەکانی بۆ حکومەتە یەك لە دوای یەکەکانی دوای خۆیان، لای خۆیەوە عەبدوڵلا ئەحمەر خۆشحاڵی خۆی بە دیدارەکە و پشتگیری خۆی بۆ قسە و ڕونکردنەوەکانیان دەربڕیوە، سەبارەت بە کوردستانی سوریا دوپاتی کردوەتەوە، کە بابەتەکە پەیوەستە بە حکومەتی سوریاوە، ئەحمەر پەرۆشی و ئامادەیی سوریای نیشانداوە بۆ گەیشتنی هەمو لایەنەکان بە ڕێککەوتنێکی گشتگیر و هەمە لایەنە، بەڵام کۆبونەوەکە کۆبونەوەیەکی سەرکەوتو نەبوە و جۆرە گرژییەکی تێکەوتوە، چونکە شاندی پارتی داوای ئازادکردنی هەندێك کەسی سەرکردایەتییان کردوە، کە لە بەندیخانەی سوریادا بون، ئەم داواکارییە بە دڵی ئەحمەر نەبوە، بۆیە بەبێ لێکتێگەیشتن کۆتایی بە کۆبونەوەکە هاتوە (بارزانی، بەرگی4، ب1، 2021، 482). هەوڵەکانی سوریا بۆ ئاساییکردنەوەی پەیوەندی نێوان (پ د ك) و (ی ن ك) لە پەرۆشی و دڵسۆزی نەبو بۆ پرسی کورد، بەڵکو بۆ بەردەوامی دانبو بۆ خەباتی چەکداری لە دژی حکومەتی عێراق.

مەسعود بارزانی و شاندەکەی لەو ماوەیەدا کە لە سوریا بون چەندین جار لەگەڵ گردبونەوەی نیشتمانی عێراقی(توع) کۆبونەتەوە باسیان لە هەماهەنگی نێوانیان کردوە و باس لە گواستنەوەی چەك و پێداویستییەکان کراوە لە سوریا بۆ

تورکیا و گواستنەوەی بۆ کوردستانی عێراق، هەروەها پێداگری لەسەر خێراترکردنی هەنگاوەکانی گواستنەوەی چەك بەپێی تواناکان کراوە، هەر لە دوا دیداردا باقر یاســین ئەندامی ســەرکردایەتی نەتەوەیی حزبی بەعسی ــ هەرێمی عێراق پێی ڕاگەیاندون، سوریا وڵاتێکی نامۆیە بۆتان و گواستنەوەی ڕوخساری بزوتنەوەی کوردی جوان نییە، بەڵام دەتوانن هەست بکەن و ســوریا بە دۆســتی خۆتان بزانن و خاکەکەی کراوەیە بۆتان و کاروبارەکان بەو جۆرەی باســمان کرد ڕادەپەڕێنین، "باقر بەم شێوەیە داکۆکی لەسەر ئەنجامی سەردانەکە کردوەتەوە:

1- تەئکید کرایەوە کە سوریا دۆستی ئێوەیە.
2- دەرفەتتان هەیە بۆ گواســتنەوەی چەك و پێداویســتی و کەلوپەلی یەدەگ لەهەر شــوێن و هەر لایەنێکەوە بێت جگە لە ئیسراییل.
3- فڕۆکەخانە و دەروازەکان کراوەن بۆتان.
4- مانەوە و بونتان وەك حزب لە شام(دیمەشق).

وێنە و ڕوخساری پێشوی بزوتنەوە دەگۆڕدرێت.

دەستپێکردنی ئاسانکاریی پێویست بۆ گواستنەوەی کەسەکان" (بارزانی، بەرگی4، ب1، 2021، 487-488).

هەروەها لەم ســەردانەدا بابەتی ئەندام بونی پارتی لە گردبونەوەی نیشــتمانی عێراق (توع) جارێکی تر دێتەوە بەرباس و داوا لە مەسعود بارزانی دەکەن بەیانێك دەربکەن و سەرکۆنەی پەیوەندییەکانی خۆیان لەگەڵ ئەمەریکا و ئیسرائیل بکەن تا ببن بە ئەندام لە توع، بەڵام مەســعود بازانی ئەمە بەتوندی ڕەتدەکاتەوە (نێروەیی، 2008، 67). هەر چەندە پارتی پێشــتریش نێوانی خۆش بو، بەڵام نەبوە ئەندام لە توع، ڕەنگە دیارترین هۆکاریش ئەوە بوبێت، کە بەرنامەی توع لەگەڵ بیروباوەڕی پارتی نەدەگونجا، (ئەمین، 1997، 65).

هەر لە درێژەی ســەردانەکەی بۆ ســوریا مەســعود بارزانی دەڵێت: "دوای مانەوە بۆماوەیەکی زۆر و چەندین دیدار و کۆبونەوە لەگەڵ کەسـایەتی ڕێکخراو و لایەن و بەرپرسـانی سـوریا، گەیشـتمە ئەو بڕوایە نە سـوریا جددییە لە هاوکاری و یارمەتیدانی پارت و لایەنەکان، نە کەسـایەتی لایەنەکانیش بەتایبەتی لایەنەکانی ناو کۆمەڵە لە ئاسـتی بەرپرسـیاریەتیدان و دەتوانن کارێکی بەرچاوبکەن. حکومەتی ســوریا تەنیا بە دوای کوشــتنی کاتەوە بو. هەرچەند بە زارەکی و بەڕواڵەت بانگەشـــەی هاوکاری و یارمەتیدانی لایەنەکانی بەرز کردبووەوە، بەڵام لە بنەڕەتدا هەنگاوێکی پڕاکتیکی و کردەییيان نەنا، لە لایەکی ترەوە، کەسایەتی لایەنەکانی ناوکۆمەڵەش لە ئاستی بارودۆخ و قۆناغی سەردەمدا نەبون" (بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە، بارزانی، بەرگی4، ب1، 2021، 485-488). سوریا بەردەوام هەوڵی ئەدا، کە ئۆپۆزسیۆنی عێراقی بە کورد و عەرەب لەیەك بەرەدا کۆبکاتەوە (مارکوس، 2014، 103) و پشــتگیری دەکردن بەڵام پارتی و یەکێتی بە هێزەکانی تریشــەوە، نەیانتوانی ســود لەو ناکۆکییەی نێوان عێراق و ســوریا وەربگرن، بەڵکو لەگەڵ یەکتر ناکۆك بون بەمەش پێگەیان لای ســوریاش لاوازبو (شریف، 2021، 267)، لێرەدا دەکرێت ئەو ڕاســتییە بگوترێت، کە پەیوەندی پارتی لەگەڵ سـوریا نەگەیشـتبوە ئەو ئاستەی یەکێــتی لەگەڵ سوریایدا هەبوە، چونکە پارتی وەك یەکێتی ڕازی نەبو، شۆڕشێك کە کورد بەرپای کردوە و لەسـەر خاکی کوردسـتان ببێتە شـۆڕشـێکی عێراقی، یان شـۆڕشـێك، کە سـەرکردەکانی کوردن، هەروا بە ئاسـانی ژمارەیەك لە کەسانی عەرەبی شـۆڤێنی ببنە سـەرکردەی، کە هیچ جیاوازییەکیان لەگەڵ سەدام و بەعسی۔ بەغدا نەبێت، کەسـانێك لە ڕێی ڕشتنی خوێنی کوردەوە بچنە سـەر تەختی دەسـەڵات، کەچی دژی مافەکانیشی۔ بن (تەیب، 2012، 280). بەبڕوای ئێمە پەیوەندی پارتی(ســەرکردایەتی کاتی) لەگەڵ ســوریا لە پەیوەندییەکی ســەرەتاییدا بوە، بۆیە لە هاوکاریکردنیشــیان جددی نەبوینە، ڕەنگە ئەمە بۆ پارتی بەو شێوەیە بوبێت ئەگەرنا سوریا بۆ (ی ن ك) کارئاسـانیی زۆر بۆ کردبون، هاوکاری ماددی و مەعنەویشی۔ دەکردن، هەروەها ڕەنگە پەیوەندی پارتی و توع کاریگەری لەســەر پەیوەندییەکانی پارتیش لەگەڵ ســوریا دروســت کردبێت لەم قۆناغەدا، چونکە پارتی ئامادە نەبو ببێتە ئەندام لە توع هاوکاری ســوریاش تاڕادەیەکی زۆر بەســترابووەوە بە ئەندامبون و چونە ڕیزی ئەو بەرەیە، ڕەنگە ئایدیۆلۆژیا یەکێتی کە بەلای چەپ دەشــکایەوە کاریگەری لەسەر نزیکی ئەو پەیوەندییانە هەبو بێت، ئەمەو جگەلە کەسایەتی تاڵەبانی و دۆستایەتی لەگەڵ دەسەڵاتدارانی سوریا.

ئەمە جگەلەوە پاش چەندین کۆبونەوە لەگەڵ تاڵەبانی و بە نێوەندگیری سەرکردایەتی حزبی بەعسی عەرەبی سۆسیالیستی لە سوریا و بەشێك لە بەرپرسانی سوریا لە دیمەشق لە 1ی ئاداری 1977 (ڕێککەوتنی) مەیدانی نێوان تاڵەبانی و مەسعود بارزانی واژو کرا(بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە، تەیب، 2012، 244-245؛ نێروەیی، 2008، 89-90؛ سالم، 2019، 194-195؛ حەمەد، 2019، 67-68). بەڵام دوای دو مانگ ڕێککەوتنەکە هەڵوەشایەوە، (کەریم، 1993، 241)، شایەنی باسە مەسعود بارزانی تا مانگی ئایاری 1977 لە شام مایەوە (نێروەیی، 2008، 89-90).

لەگەڵ هەمو ئەمانەشدا سوریا بۆ پارتی گرنگ بو، وەك بنکەیەك بۆ پەیوەندیکردن بە جیهانی دەرەوە و ئەو دەوڵەت و لایەنانەی بۆ دۆزی کورد هاوسۆز بون و هەروەها بە هێزە ئۆپۆزیسیۆنەکانی تری عێراق، بۆیە سەرکردایەتی پارتی بەردەوام بەچاوێکی گرنگ دەیڕوانییە ڕێکخستنی پەیوەندییەکانی لەگەڵ سوریادا (بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە، شورش، 2001، 144-145).

- **فەلەستینییەکان:** جگەلە سوریا پارتی پەیوەندی لەگەڵ هەندێك لایەنی فەلەستینی لەوانە، بەرەی ڕزگاریخوازی فەلەستینی (فەتح) هەبوە، ئەو پەیوەندییە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵانی شۆڕشی ئەیلول(1961-1975) و پەیوەندی لە نێوان مەلا مستەفا بارزانی و یاسر عەرەفات هەبو، جگەلەوە بارزانی نوێنەری لە بەیروت هەبو ئەویش شێخ عەزیز شەمزینی بو، فەلەستینییەکان لای خۆیانەوە ویستویانە سود لە ئەزمونی درێژ خایەنی خەباتکارانی کورد وەربگرن، هەزاران گەنجی کورد چ لە عێراق چ سوریا یان لوبنان، پەیوەست بون بە ڕیزەکانی بەرخۆدانی فەلەستینییەکانەوە و بەشێکی زۆریان گیانیان لەدەستدا بەتایبەتی لە لوبنان، یاسر عەرەفات بە تایبەتی لە ساڵی ١٩٧٤ چەند جارێك هەوڵیداوە، نێوەندگیری لە نێوان بزوتنەوەی کورد و بەغدا بکات، بەڵام بێ سود بوە و بەغدا وەڵامی نەداوەتەوە (عونی، 1993، 183). بۆیە لە هەندێك ڕوداودا هەڵوێستیان وەرگرتوە، بەنمونە کاتێك لە 8ی کانونی دوەمی ساڵی 1979، مەسعود بارزانی لە ڤیەننای پایتەختی نەمسا ڕوبەڕوی هەوڵێکی غافڵکوژی دەبێتەوە، لەلایەن سەرانی حکومەتی عێراق کە بارزان تکریتی برای سەدام سەپەرشتی هەوڵەکەی دەکرد (بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی هەوڵی غافڵکوژییەکە بڕوانە، رسول، 2015، 110-112؛ بارزانی، بەرگی4، ب1، 2021، 74-78؛ ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە 2373، 9 /1/ 2007). لەوبارەوە مەسعود بارزانی دەڵێت: "دوای ئەم ڕوداوە دەستبەجێ (هانی حەسەنی)، کەسایەتیی نزیکی یاسر عەرەفات پاسپۆرتێکی نوێی بۆ ناردم و ڕێوشوێن و ئاسانکاریی پێویستی بۆ کردم... دوای پرس و ڕاوێژ لەگەڵ باوکم دەرکەوت واباشترە ئەوروپا بەجێبهێڵم و بچمە بەیروت و قوبرس، تا لەوێ هەندێ دۆست و برادەر پارێزگاریم لێبکەن" (بارزانی، بەرگی4، ب1، 2021، 77). هەروەها دەڵێت :" ئەگەر ئەو یارمەتییە گەورە نەبایە،...، ئەوە بێگومان دوچاری ئاستەنگی گەورە دەهاتمەوە" (ڕۆژنامەی برایەتی، ژمارە 2889، 1999/7/29)، بۆیە یاسر عەرەفات هاوکارییەکی گەورەی کردوە، بۆ دەرچون لە نەمسا (شورش، 2001، 151)، تەنانەت یەکێك لە بەرپرسانی نوسینگەکەی خۆی ناردوەتە قوبرس، بۆ ئەوەی لەگەڵیان بمێنێتەوە تا مەترسییان لەسەر لادەچێت (بارزانی، بەرگی3، ب2، 2004، 265).

تەوەری سێیەم: حزبی سۆسیالیستی یەکگرتوی کوردستان(حسیك):

دروست بونی حزبی سۆسیالیستیش(حسیك) دەرئەنجامی ڕێککەوتننامەی جەزائیر بو، دوای دروست بونی ئەو حزبە کەوتۆتە پەیوەندی گرێدان لەگەڵ هێز و لایەنە ناوخۆی دەرکییەکان، وەك دەردەکەوێت شاندێکی ئەو حزبە دەچنە سوریا و لوبنان لەگەڵ ئەوەشدا پەیوەندییەکانیان فراوان نین، بۆیە ئێمە لەم تەوەرەدا باس لەو پەیوەندییانەی سۆسیالیست لەگەڵ سوریا و لیبیا و لایەنە فەلەستینیەکان ئەکەین.

- **سوریا:** یەکێکی دیکە، لەو ڕێکخراوە سیاسییانەی، کە لە دوای ڕێککەوتننامەی جەزائیر لە ساڵی 1975، لەسەر گۆڕەپانی سیاسی لە کوردستانی عێراق دەرکەوت، بزوتنەوەی سۆسیالیستی کوردستان بو، لە ساڵی 1979 دوای جیابونەوەیان لە (ی ن ك) ناوەکەی گۆڕا بۆ حزبی سۆسیالیستی یەکگرتوی کوردستان(حسیك)5، بەو پێیە ئەو حزبە نوێیە لە بزوتنەوەی سۆسیالیست و لیژنەی ئامادەکاری پێك دەهات (بۆزانیاری زیاتر لەسەر بزوتنەوەی سۆسیالیست و لیژنەی ئامادەکاری بڕوانە، الخرسان، 2001، 488-497؛ تەنیا، 2019، 22-36)، حزبی سۆسیالیست لە سەرەتای

تشرینی یەکەمی 1979 کەوتە گفتوگۆکردن لەگەڵ حکومەتی عێراق بەڵام گفتوگۆکان هیچ ئەنجامێکی ئەوتۆی لێنەکەوتەوە بۆیە شکستی هێنا (تەنیا، 2019، 86-90).

حزبی سۆسیالیست(حسیك) بەهەمان شێوەی پارتەکانی تر هەوڵیدا پەیوەندی بە وڵاتانی ناوچەکەوە بکات، لەوانە: سوریا لەم بارەیەوە قادر عەزیز ئەندامی سەرکردایەتی ئەو پارتە دەڵێت: "پەیوەندییەکانمان بەردەوام لەبەرزبونەوە و نزمبونەوە دابون، زیاتر پەیوەندییەکان شەخسی و زارەکی بون، پەیوەندییەکان لە ڕێگای عادل موراد و عەدنان موفتی-یەوە بون، کە زۆر سەرکەوتو نەبون، چونکە تەمەڵ بون و زۆر خۆشیان نەدەدایە کارەکان، هەروەها د. مەحمود عوسمان و عەبدولخالق زەنگەنەش بەهۆی ئەوەی ماڵەکانیان لە دیمەشق بو، ناوە ناوە لە کۆڕ و کۆبونەوەکان بەشداریان دەکرد و پەیوەندییەکانی حزبیان پێکهێنابو، بەڵام بەهۆی ناکۆکی نێوانیان و جددی نەبونیان لە کارەکاندا، نەك هەر سودێکیان بۆ حزب نەبو، بەڵکو زیانی زۆریشیان لێدا" (وەرگیراوە، حمدئەمین، 2022، 24-25).

هەروەها عەدنان موفتی بۆ ئەو مەبەستە سەردانی سوریای کردوە، لە یەکێك لە گەشتەکانیدا بۆ کاری سیاسی بۆ ماوەی چەند ڕۆژێك لە سوریا زیندانی کراوە، دوای ئازاد بونی دەستی بە چالاکی و پەیوەندییە سیاسییەکان کردوەتەوە، دەڵێت: "سوریا هاوکاری ئێمەی بە پارە و چەك نەدەکرد، بەڵام ئاسانکاری ڤیزای بۆ دەکردین و ئازاد بوین لە چالاکی سیاسی و هاتوچۆکردن، لە ڕێگای سوریا پەیوەندیمان بە جیهانی دەرەوە دەکرد" (چاوپێکەوتنی توێژەر لەگەڵ عەدنان موفتی، هەولێر، 2022/11/21). دەکرێت سوریا چاودێری دانوستانەکانی حزبی سۆسیالیست و حکومەتی عێراقی کردبێت و پێیان ناخۆشبێت بۆیە عەدنان موفتی دەستگیر کردوە، دواتر ئازادی کردوە.

- **لایەنە فەلەستینی و لوبنانییەکان:** دوای دامەزراندنی حزبی سۆسیالیست(حسیك) بۆ فراوانکردنی ئاستی پەیوەندییان لەگەڵ وڵاتانی دەوروبەر و هێز و لایەنەکان و گرێدانی پەیوەندییە سیاسییەکان دەستیان بە سەردان و پەیوەندیکردن کردوە، لەم ڕووەوە عەدنان موفتی6 دەڵێت: "لە ساڵی 1979 بۆ دروستکردنی پەیوەندی سیاسی سەردانی لوبنانمان کرد، چاومان بە یاسر عەرەفات و ماجد ئەبو شرارە و ئەبو جیهاد لە بەرەی فەتح کەوت، خۆمان پێناساندن وەك حزبی سۆسیالیست بۆ ئەوەی هاوکاری و پشتگیریمان بکەن، بەتایبەت لە لوبنان ئەگەر پێویست بکات، ئەوانیش لای خۆیانەوە ئامادەیی پشتگیری خۆیان نیشانداوە" (چاوپێکەوتنی توێژەر لەگەڵ عەدنان موفتی، هەولێر، 2022/11/21). هەر لەبارەی ئەو پەیوەندیانەوە عادل موراد دەڵێت: "کاتێك حزبی سۆسیالیست(حسیك) لە ساڵی 1979 جیابونەوەی خۆی لە یەکێتی ڕاگەیاند من پەیوەندیم پێوەکردن و دوای ئەوە چومە لوبنان و پەیوەندی سیاسی باشم بۆ سۆسیالیست لەگەڵ وڵاتە عەرەبییەکان بەتایبەت لوبنان دروستکرد" (وەرگیراوە لە، غەفور، 2012، 164). بۆیە دەکرێت بڵێین حزبی سۆسیالیست پەیوەندی لەگەڵ لایەنە فەلەستینییەکان و لوبنانییەکان هەبوە، بەڵام ئەو پەیوەندییانە لە چوارچێوەی پەیوەندی سیاسی و دۆستانە و زارەکی و یەکترناسین بوە، بۆ ئەوەی هەماهەنگی سیاسی لە نێوانیاندا هەبێت.

- **لیبیا:** پەیوەندی قەزافی بە دۆزی کورد پەیوەندییەك بو لە باوەڕی قەزافی بەدۆزەکەوە سەرچاوەی گرتبو، لە کاتێکدا دروشمی کورد ئۆتۆنۆمی بو، ئەو داوای دەوڵەتی سەربەخۆی بۆ کورد دەکرد. لە بارەی هاوکاری لیبیاوە بۆ حزبی سۆسیالیست(حسیك) عەدنان موفتی دەڵێت: "لیبیا هاوکاری ئێمەی بە پارە و چەك نەکردوە، هەرچەندە ئێمە داوامان کردوە، بەڵام لەبەرئەوەی دبلۆماسیەتی لایەنەکانی تر بەهێزتر بو، بۆیەش زیاتر هاوکاری ئەوانیان دەکرد" (چاوپێکەوتنی توێژەر لەگەڵ عەدنان موفتی، هەولێر، 2022/11/21).

حزبی سۆسیالیست(حسیك) هەوڵی پەیوەندی لەگەڵ وڵاتانی عەرەبی لە نێویشیاندا لیبیا داوە، بەڵام ئەو وڵاتانە گرنگیان زۆر پێنەداون، زیاتر گرنگیان بە (ی ن ك) و (پ د ك) داوە، کە دو حزبی گەورە بون و هاوکاری ئەوانیان کردوە (چاوپێکەوتنی توێژەر لەگەڵ د. مەحمود عوسمان7، هەولێر، 2022/10/22). بەگشتی پەیوەندییە سیاسییەکانی حزبی سۆسیالیستی یەکگرتوی کوردستان هێندە پەیوەندی فەرمی نەبوینە، ئەگەر بەراوردیان بکەین لەگەڵ پەیوەندییەکانی یەکێتی نیشتمانی کوردستان بە پلەی یەکەم و سەرکردایەتی کاتی(پ د ك) بە پلەی دوەم (حمدئەمین، 2022، 25). لەبارەی پەیوەندییەکانی حزبی سۆسیالیست(حسیك) بە وڵاتانی عەرەبی دەکرێت بڵێین پەوەندییان لەگەڵ هەندێك وڵاتی عەرەبی و لایەنی فەلەستینی هەبوە، بەڵام ئەم پەیوەندییانە بەرز و نزمیان بەخۆوە بینیوە، بە بڕوای ئێمە ئەمە بۆ

دو هۆكار دەگەڕێتەوە، یەكەم هەندێك لە سەركردەكانیان بە پێی پێویست چالاك نەبوینە لە كاری سیاسی و ململانێ لە نێوانیاندا هەبوە، وەك خۆیان دانیان پێداناوە، دوەم ئەو وڵاتانەش زیاتر گرنگیان بە ئەو حزبە كوردیانە داوە كە گەورەتر و بە هێزتربوینە لە سەر گۆڕەپانی سیاسی و سەربازی كوردستان لە ڕوی بنكەی جەماوەری.

تەوەری چوارەم حزبی شیوعی عێراقی:

حزبی شیوعی لە دوای كودەتای ساڵی 1968ی بەعسییەكان، بونە هاوپەیمانێكی گرنگی بەعسییەكان تا ساڵی 1978، دوای ئەوە پەیوەندییەكانیان تێكدەچێت بەمەش لە ترسی پاكتاوكردنیان ڕو لە دەرەوەی عێراق دەكەن و دەچنە سوریا و لوبنان و وڵاتانی تر، لەبەرئەوە سوریا و لایەنە فەلەستینییەكان و لوبنان و یەمەنی دیموكراتی هاوكارییەكی زۆری حزبی شیوعی ئەكەن، بۆیە توێژەر لەسەر بەرمەبنای ئەو پەیوەندییانە، گرنگی داوە بە هەڵوێستی ئەو وڵات و لایەنانە بەرامبەر جزبی شیوعی:

- **سوریا:** لە دوای هاتنەوەی حزبی بەعس بۆ جاری دوەم بۆ سەر شانۆی دەسەڵات لە ساڵی 1968دا، هەڵمەتێكی فراوانیان دژی هێز و لایەنە سیاسییەكان دەستپێكرد، لەوانەش بۆ سەر حزبی شیوعی، بۆ ئەوەی خۆیان وەك تاكە حزبی سەر گۆڕەپانی سیاسی عێراق بمێننەوە، دوای نەمانی مەترسیش لە سەریان بیرۆكەی هاوپەیمانی نیشتمانی لەگەڵ بەعس لە تشرینی دوەمی 1971 هاتە گۆڕێ، بۆیە لە تەموزی 1973 لە نێوان حزبی شیوعی و حزبی بەعسی دەسەڵاتدار پەیمانی بەرەی نیشتمانی و پێشكەوتنخواز واژۆكرا (بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە، الخرسان، 1993، 144-145) لەبەرئەوە پەیوەندی نێوانیان بەرەو باشی ڕۆیشت، تەنانەت بەگەرمی پێشوازیانكرد لە ڕێككەوتننامەی جەزائیر (هەڵەدنی، 2020، 62-63)

دوای تێكچونی پەیوەندی نێوان حزبی شیوعی و حكومەتی عێراقی، پەیتا پەیتا سەركردە و كادرەكانیان ڕویان لە دەرەوە بەتایبەت سوریا كرد، تا لە ڕێگەی حزبی شیوعی سوری هەوڵبدەن سوریا بكەنە بنكەیەك بۆ گەڕانەوە بۆ كوردستانی عێراق و لە پاڵ پارتەكانی تر شەڕی پارتیزانی بكەن، لەوبارەوە كەریم ئەحمەد (1922-2022)8 ئەندامی كۆمیتەی ناوەندی ئەوكاتی حزبی شیوعی دەڵێت: "توانیم پەیوەندی لەگەڵ دەسەڵاتی سوری بچەسپێنم و سەرۆك حافظ الاسد بڕیاریدا دەرگا لەڕوی شیوعییە عێراقییەكاندا بكاتەوە تا بەبێ هیچ كۆسپ و تەگەرەیەك لە سوریا دابنیشن بەڵام بەبێ پێشكەشكردنی یارمەتی دارایی" (ئەحمەد، 2007، 272-273). هەروەها سورییەكان هاوكاربون لە گواستنەوەی ئەو چەكانەی ئەدران بە شیوعییەكان لەلایەن فەلەستینییەكان، لە لوبنان ئەیانگواستەوە بۆ سوریا، لە قامیشلۆ لە مەخزەنەكانی خۆیانەوە هەڵیاندەگرت تا شیوعییەكان دەیانگواستەوە بۆ عێراق، ئەمەش كارئاسانییەكی گەورەبو بۆ ئەوان، بۆیە لە قامیشلۆوە بڕێكی زۆر چەكیان گواستەوە بۆ عێراق (ئەحمەد، 2007، 274). قامیشلو بوە ناوەندی گواستنەوەی چەك لە لوبنانەوە بۆ قامیشلو لەوێشەوە بۆ كوردستانی عێراق هەندێك جار ئەو چەكانە لە ڕێگای سنورەكانی توركیاشەوە دەگوێزرانەوە بۆ ناو كوردستانی عێراق، حزبی شیوعی سوریا لەم ڕووەوە بەشداری و هاوكارییەكی زۆری حزبی شیوعی عێراقیان كرد (الدباغ، 2009، http://www.al-nnas.com/THEKRIAT/dabakh2.htm).

- **لایەنە فەلەستینییەكان:** حزبی شیوعی عێراقی هەوڵیدا پەیوەندی خۆیان لەگەڵ حزبە شیوعییەكان و بزوتنەوە و ڕێكخراوە دیموكراتییەكانی وڵاتانی عەرەب پتەوبكەن، لەسەر ئەو بنەمایە پەیوەندیان لەگەڵ ڕێكخراوەكانی فەلەستینی بەهێزكرد، بەتایبەت بەرەی دیموكراتی بۆ ڕزگاری فەلەستین و بەرەی میللی بۆ ڕزگاركردنی فەلەستین، لەم نێوەندەدا بەرەی دیموكراتی بۆ ڕزگاركردنی فەلەستین یارمەتی زۆریان پێشكەش كردون، لە سوریا و لوبنان مەشقیان بە ئەندامەكانیان كردوە و چەكداریان كردون (ئەحمەد، 2007، 272). هەروەها ڕێكخراوی ڕزگاریخوازی فەلەستینیش بە سەرۆكایەتی یاسر عەرەفات، هاوكارییەكی زۆری حزبی شیوعیان كرد، لە یارمەتیدانی پەنابەرەكانیان، چ بە پارە و چەك بێت، یان دابینكردنی شوێنی حەوانەوە و كردنەوەی خولی ڕاهێنان لەسەر جۆرەها چەك (خیلاني، 2009، 250-251). ئەو ڕێكخراوە فەلەستینیانە لە ماوەی چەند مانگێكدا 12 تەن چەك و تەقەمەنی جۆراوجۆری وەك تفەنگی كلاشینكۆف و دۆشكەی جۆری عفارۆف و 60 چەكی قەناسی كۆن لەگەڵ ژمارەیەك تۆپی هاوەن لە جۆری جیاواز و سندوقی تەقەمەنی و بۆمبی تۆپ، بە شێوەیەكی نهێنی بە حزبی شیوعیان داوە (الدباغ، 2009، http://www.al-nnas.com/THEKRIAT/dabakh2.htm).

حکومەتی عێراق و هەڵاتنی سەرکردە و کادرەکانیان لە عێراق، فەخری کەریم ئەندامی کۆمیتەی ناوەندی (حشع)، بوەتە بەرپرسی حزبی شــیوعی لە لوبنان، پەیوەندییەکانی لەگەڵ حزب و ڕێکخراوە جۆربەجۆرەکانی لوبنان بەهێزکرد، کاتێك ئیسرائیل هێرشی کردەسەر بەیروت لە ساڵی 1978، هاوڕێیانی حزبی شیوعی، کە لە بەیروت لە لایەن فەلەستینییەکانەوە مەشــقیان پێدەکرا، هەڵوێســتێکی قارەمانەیان نواند و لە ڕێزی پێشــەوەی ئەوانەبون بەرگریان لە بەیروت کرد، هەروەها فەخری کەریم پەیوەنــدییەکی بەهێزی لەگەڵ یەمەنی دیموکراتی(بــاشــوری یەمەن) دروســـتکرد، ژمــارەیەکی زۆر لە ئەندامەکانیان بۆ مەشــق و ڕاهێنان و خوێنی دەرچونی ئەفســەران بۆ ســـەرکردایەتی تیپەکانی پارتیزانی ناردوەتە یەمەن (ئەحمەد، 2007، 273-274). بە بڕوای ئێمە هەمو ئەو لایەنانەی هاوکاری حزبی شیوعیان کردوە، زۆرینەی چەپەکانی ئەو وڵاتانە بوینە، بۆیە دەکرێت بڵێین هاوکاری ئەو لایەنانە بەهۆی نزیکایەتییان لە ڕوی ئایدۆلۆژییەوە بوە، نەك لەبەر کوردەکانی نێو حزبی شــیوعییەوە بوبێت. بەڵام هاوکارییەکان بۆ حزبی شــیوعی بەگشــتی کوردانی نێو حزبەکە گرنگ بو، چونکە دواجار ئەوانیش سەنگەرەکانیان لە کوردستان دانا و ئەوێیان کردە مەیدانی چالاکیەکانیان.

ئەنجام:

ئەم توێژینەوەیە بەو دەرئەنجامانە گەیشتوە:

1- هەڵوێســـتی وڵات و لایەنە عەرەبیەکان بەرامبەر کورد، هۆکاری جیاوازی لە پشـــتەوە بوە، بۆ نمونە: ســـوریا بە هۆی کێشـەکانیەوە بوە لەگەڵ دەسـەڵاتدارانی عێراق. بەڵام ئەوەی لیبیا لە باوەڕبونی قەزافیەوە بۆ پرسی کورد سـەرچاوەی گرتبو، لایەنە فەلەستینیەکانیش بە هۆی نزیکی بیروباوەڕی سیاسیان بوە کە چەپڕەو بونە.

2- ئەو وڵاتانەی لەم قۆناغەدا پشتگیری و هاوکاری کوردیان کرد، سوریا و لیبیا و چەند لایەنێکی فەلەستینی بون، سوریا لەم قۆناغەدا بوە ناوەند و چەقی ئۆپۆزیسیۆنی عێراق بە کوردیشەوە، دژی حکومەتی بەعسی عێراق.

3- ســـەبارەت بە لوبنان لە دوای ڕێککەوتننامەی جەزائیر ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی ســیاسی کورد لە دوای ســوریا ڕویان لە لوبنـان کردوە، هۆکـارەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی لە لوبنـان هەم جۆرە ئـازادییەك هەبو، هەمیش وڵاتێکی نـائـارام و بێسـەروبەربو، جگەلەوەش فەلەسـتینییەکانی لێبون کە دۆسـتی کوردبون و هاوکارییان ئەکردن سـەرەڕای هەندێك حزبی لوبنانی دۆستی حزب و لایەنەکانی کورد بون.

4- پشـــتگیری و هاوکاری ئەو دەوڵەتە عەرەبییانە ڕەوایەتی دان و جۆرێك لە دانپێدانان بو، بە بزوتنەوەی نەتەوایەتی کورد بۆ بەدەستهێنانی مافە ڕەواکانی لە دژی حکومەتی عێراق.

5- پەیوەندی (ی ن ك) بە ســـوریا و لیبیا باشـــتر و بەهێزتر بو، بەراورد بە حزبە کوردســـتانییەکانی تر، هەروەها پەیوەندی تاڵەبانی ســـکرتێری (ی ن ك) بە ســـەرۆکی هەردو وڵات پەیوەندییەکی پتەو بو، هۆکارەکەی بۆ لێهاتویی کەســـایەتی تاڵەبانی گەڕاوەتەوە، کە کەسایەتیەکی سیاسی زۆر چالاك بوە، پەیوەندییەکانیشی زۆر فراوان بون.

6- قەزافی پشـــتگیری دۆزی کوردی کردوە، دامەزرانــدنی دەوڵەتێکی ســـەربەخۆی بە مـافێکی ڕەوای کورد زانیوە، ئەمە وەرچەرخانێك بو لە مێژوی بزاڤی ڕزگاریخوازی کورد، چونکە یەکەم جارە ســـەرۆکی وڵاتێکی عەرەبی داوای دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆ بۆ کورد بکات.

7- هاوکاری و یارمەتییە سەربازییەکانی لیبیا بۆ کورد پاڵپشتییەکی گەورە بو، بۆ بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد و سەنگێکی نوێ و مۆڕاڵێکی گەورەی بە شۆڕشی کورد لەم قۆناغەدا بەخشی.

8- ئەگەر هاوکاری هەریەك لە سـوریا و لیبیا نەبوایە، بەتایبەت بۆ (ی ن ك) ئەوا کورد نەیدەتوانی بەو شـێوەیە هەسـتێتەوە، جارێکی تر شۆڕش لە قۆناغێکی پڕ لە نائومێدی و دژوار لە کوردستانی عێراق دەست پێبکاتەوە.

پەراوێز:

1- پەیوەندی جەلال تاڵەبانی سکرتێری (ی ن ك) بە ئەسەد دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی 1970 ئەوکاتەی ئەسەد سەرۆك وەزیرانی سوریا بوە، ئەو پەیوەندییە بەردەوام بوە بۆ ماوەی سی ساڵ لەو ماوەیەدا دەیان جار چاویان بە یەکتر کەوتوە (أوسي، 2008، 86).

2- دەستەی دامەزرێنەری یەکێتی نیشتمانی کوردستان یەکەمین کۆبونەوەی خۆی لە 17ی کانونی یەکەمی 1975دا لە دیمەشق ئەنجامدا، هێڵە بنەڕەتییەکان و چالاکییەکانی حیزب لە ناوخۆ و دەرەوەی عێراق دیاریکران و بزوتنەوەی چەکداری دەستی پێکردەوە، ناوەندێکی مەشق و ڕاهێنان دامەزرا، فەڵەستینییەکان سەرپەرشتی مەشق و ڕاهێنانەکانیان دەکرد، جەلال تاڵەبانی پەیوەندییەکی نزیکی لەگەڵ بەرەی میللی بۆ ڕزگاری فەڵەستین (الجبهة الشعبية لتحرير الفلسطين) هەبو، کاتێك لە بەیروت نوێنەری پارتی دیموکراتی کوردستان بو، چەند وتارێکی بۆ ڕۆژنامەی (الهدف)ی فەلەستینی نوسیبو (سالم، 2019، 185).

3- ئەم بەرەیە لە دەوڵەتانی میسر و سوریا و ئەردەن پێکهاتبو بۆ بەرپەرچدانەوەی سیاسەتی ئیسرائیل لە ناوچەکە.

4- ئەو تێزە لە سەرەتای حەفتاکانی سەدەی ڕابردودا لەلایەن عەقید موعەمەر قەزافیەوە پێشکەش کرا، قەزافی دیدگای خۆی بۆ پرسە سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتیەکان، لە کتێبێك بەناوی (کتێبی سەوز) ڕونکردوەتەوە، کە دەوڵەتی جەماهیری عەرەبی لیبیای لەسەر بنیاتنرا. (بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە، القذافي، 1997، ص ص 7-122).

5- لە دوای دامەزراندنی (ی ن ك) جەلال تاڵەبانی داوا لە بەشێك لە سەرکردەکانی بزوتنەوەی سۆسیالیست دەکات بێن لە ناو ڕیزەکانی نیمچە بەرەی (ی ن ك) درێژە بە خەبات بدەن، بۆیە بە دەنگی زۆرینە ڕازی دەبن، هەروەها سەبارەت بە لیژنەی ئامادەکاری بە هۆی نزیکی بیروڕایان لە (ی ن ك)، زۆرجار بەشداریان لە کۆبونەوەکانی یەکێتی پێدەکردن و ڕایان وەردەگیرا، بەڵام لە ئاداری 1979 کاتێك بزوتنەوەی سۆسیالیست بە هۆی کۆمەڵێك هۆکار لە سەروبانەوە جیاوازی بیروبۆچون، لە نیمچە بەرەی (ی ن ك) هاتنە دەرەوە، بە دوای ئەوە لیژنەی ئامادەکاری چونە پاڵیان و لە 8ی ئابی 1979 بە فەرمی بزوتنەوەی سۆسیالیستی یەکگرتوی کوردستانیان(حسيك) ڕاگەیاند (بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە، تەنیا، 2019، 11-80).

6- عەدنان موفتی: لە ساڵی 1949 لە هەولێر لە دایکبوە، لە ساڵی ١٩٦٣ پەیوەندی بە ڕێکخستنەکانی پارتی دیموکراتی کوردستان کردوە، پاش ڕێککەوتننامەی جەزائیر و دامەزراندنی (ی ن ك) دەچێتە ڕیزی ئەو حزبە، لە ساڵی 1979 یەکێك بوە لە دامەزرێنەرانی حزبی سۆسیالیستی کوردستان، لە ساڵی 1995 جارێکی تر دەچێتەوە ناو ڕیزەکانی (ی ن ك) (چاوپێکەوتنی توێژەر لەگەڵ عەدنان موفتی، هەولێر، 2022/11/21).

7-دکتۆر مەحمود عوسمان: لە ساڵی 1938 لە شارۆچکەی پێنجوین سەر بە سلێمانی لە دایك بوە، لە ساڵی 1963 پەیوەندی بە شۆڕشی ئەیلول دەکات، لە ساڵی 1969 سەرۆکی وەفدی شۆڕشی ئەیلول بوە لە گفتوگۆی نێوان کورد و حکومەتی عێراق، لە ساڵی 1979 لەگەڵ کۆمەڵێك لە هاوڕێکانی حزبی سۆسیالیست دادەمەزرێنن، لە ژیانی خۆیدا گەلێك پۆستی گرنگی حزبی و حکومی وەرگرتوە (چاوپێکەوتنی توێژەر لەگەڵ د. مەحمود عوسمان، هەولێر، 2022/10/22).

8-کەریم ئەحمەد داود: لە ساڵی 1922 لە هەولێر لە دایك بوە، لە ساڵی 1945 پەیوەندی بە حزبی (حشع) کردوە، لە ساڵی 1953-1954 سکرتێری حزب بوە، لە ساڵی 1996-2003 سکرتێری حزبی شیوعی کوردستان بو، لە ساڵی 2022 کۆچی دوایی کردوە (هەڵەدنی، 2020، 32).

لیستی سەرچاوەکان:

FCO 51/191, Research middle east, The Kurdish Problem in Iraq 1963-1971, London, 1971.-1

2-FCO 8/2784, Political relations between Iraq with other Arab states, 6 May 1976.

یەکەم بەیاننامەی دامەزراندنی یەکێتی نیشتمانی کوردستان.

رسول، ئومید یاسین(2015)، ظاهرة الاغتيالات السياسية لزعماء الكرد 1930-1992، رسالة ماجستير مقدمة الى كلية الاداب-جامعة المنصورة، منصورة.

سالم، حيدر سمير(2019)، الاوضاع السياسية لكرد العراق في عهد الرئيس احمد حسن البكر 1968-1979، رسالة ماجستير مقدمة الى كلية الاداب، جامعة البصرة، بصرة.

ڕەشید، سەلاح(2019)، مام جەلال-دیداری تەمەن-لە لاوێتییەوە بۆ کۆشکی کۆماری، ب2، چ4، ناوەندی ڕۆشنبیری ئەدیبان، سلێمانی.

شێخموس، عومەر(2019)، کوردایەتی و ئایندەخوازی، بەرگی یەکەم، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی.

شەریف، عبدالستار تاهیر(2007)، ململانێ لەگەڵ ژیاندا، بەرگی دوەم، چاپخانەی ئارابخا، کەرکوك.

کوێستانی، هەڤاڵ(2020)، ئەو ڕۆژانەی نیشتمان هی هەموان بو، چ5، ناوەندی ڕۆشنبیری ئەدیبان، سلێمانی.
ئەحمەد، کەریم(2007)، ڕێڕەوی تێکۆشان، و: جەلال دەباغ، چاپخانەی ڕەهەند، سلێمانی.
ئەحمەد، نەوزاد عەلی (2018)، پشکۆیەك لە خۆڵەمێشدا بەشێکی گرنگ لە ژیاننامەی هۆمەر شێخموس، چ2، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی.
ئەمین، نەوشیروان مستەفا(1997)، لە کەناری دانوبەوە بۆ خڕەی ناوزەنگ، بەرلین.

باني خيلاني، احمد(2009)، مذكراتي، دار الرواد المزدهرة للطباعة والنشر والاعلان، بغداد.
ياسين، باقر(2001)، قول ما لا يقال عن المعارضة العراقية، دار الكنوز الادبية، بيروت.
کتێب:

بارزانی، مسعود(2021)، بارزانی و بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد 1975-1990، بەرگی چوارەم، بەشی یەکەم، چاپخانەی ڕۆکسانا، ب ش.
بارزانی، مەسعود(2004)، بارزانی و بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد، بەرگی3، بەشی2، 1961 – 1975، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر.
بینگیۆ، ئۆفرا(2013)، کوردی عێراق بنیاتنانی دەوڵەتێك لەناو دەوڵەتدا، وەرگێڕانی: سۆران مستەفا کوردی، چاپخانەی ئاراس، هەولێر.
تەنیا، ئیسماعیل(2019)، حزبی سۆسیالیستی کوردستان، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.
تەیب، جەمال فەتحوڵڵا(2012)، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد لە باشووری کوردستان (1975/3/21-1980/11/28)، چاپخانەی شەهاب، هەولێر.
جەلال، برایم(2012)، چەپکێك لە مێژوی کۆمەڵە، چاپی2، چاپخانەی چوارچرا، هەولێر.
حاجی، شۆرش(2018)، ناسیۆنالیزمی کوردی پەرچەکردار ناسیۆنالیزمی کوردی وحیزبی بەعس ڕوداوەکانی 1963-2003، چاپ و پخش ماد، تاران.
حەمەد، دلێر ئەحمەد(2019)، مێژوی جوڵانەوەی نەتەوەیی ڕزگاریخوازی گەلی کورد لە باشوری کوردستان 1975-1991، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی.
شۆڕش، سامی(2002)، عێراق و دەوروبەری کورد لەو ناوەندەدا، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر.
عبدالخالق، مسعود(2014)، ناسنامەی حزبە کوردستانیەکان، چاپی2، چاپخانەی هێڤی، هەولێر.
عومەر، سەروەر عەبدولڕەحمان(2002)، یەکێتی نیشتمانی کوردستان 1975-1976، سەنتەری چاپ و پەخشی تەما، سلێمانی.
فەیاز، مەعد (2009)، بەشێك لە بیرەوەرییەکانی مام جەلال، و: سۆران عەلی، ب.چ، کەرکوك.
کۆچیرا، کریس(2013)، بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد و ویستی سەربەخۆیی، وەرگێڕانی: حەسەن ڕەستگار، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.
کەریم، حیکمەت محەمەد (مەلا بەختیار)(1993)، شۆڕشی کوردستان و گۆڕانکاریەکانی سەردەم، چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر.
کەریم، عارف(2009)، کۆمەڵە و یەکێتی، چاپخانەی ڕەنج، ستۆکهۆلم.
مارکوس، ئەلیزا(2014)، مێژوی پەکەکە جەنگی پەکەکە و کورد لە پێناو سەربەخۆیی دا، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: ماجید خەلیل، چاپخانەی گەنج، سلێمانی.
محەمەدئەمین، فاروق محەمەد(2014)، سیاسەتی ئێران بەرامبەر جوڵانەوەی ڕزگاریخوازی کورد لە باشوری کوردستان(1975-1989) چاپخانەی ڕێ نوێ، سلێمانی.
مێرگەسۆری، محەمەد(2013)، تروسکاییەك لە شەوەزەنگدا، ئەکادیمیای هۆشیاری و پێگەیاندنی کادیران، سلێمانی.
نێروەیی، عەلی تەتەر(2008)، بزاڤی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی کورد لە کوردستانی عێراق لە سالەکانی جەنگی عێراق و ئێران دا (1980-1988)، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.
وێڵەدەری محمود کەریم ڕضا(2017)، مێژوی کورد و کوردستان، چاپخانەی چوارچرا، هەولێر.
ئیسماعیل، سەلام حەوێز(2011)، کوردستانی باشور لە شۆڕشی چەکدارییەوە بۆ ڕاپەڕینی ئازاری نەوەدو یەك، چاپخانەی ئازادی، هەولێر.
هەڵەدنی، ژیلوان عبدالله(2020)، حیزبی شیوعی عێراق و ڕۆڵی لە بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد لە باشوری کوردستان دا (1975-1991)، دەزگای ئایدیا، سلێمانی.
ئینتیسار، نادر(2004)، ئیتنۆ نەتەوایەتی کورد، و: عەتا قەرەداخی، چاپخانەی تیشك، سلێمانی.
احمد، صابر على(1992)، القذافي والقضية الكردية، دار الملتقى للنشر، د.م.
أوسي، سالار(2008)، جلال طالباني أحداث ومواقف، ط2، دار الينابيع، دمشق.
خالد، خالد يونس(2005)، الزعيم الوطني الكردستاني جلال الطالباني قائد وفكر وعصر، ط2، منشورات مكتب الفكر والتوعية في الاتحاد الوطني الكردستاني، السليمانية.
الخرسان، صلاح(1993)، صفحات من تاريخ الحركة الشيوعية في العراق، دار الفارابي، بيروت.

الخرسان، صلاح(2001)، التيارات السياسية في كردستان العراق 1946-2001، مؤسسة البلاغ للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت.
سنجاري، علي(2007)، أوراق من أرشيف كوردستان، مطبعة خاني، دهوك.
شورش، سامي(2001)، كردستان والاكراد-الحركة القومية والزعامة السياسية. ادريس بارزاني.... نموذجا، مطبعة وزارة التربية، اربيل.
طالباني، مكرم(2009)، مراحل تطور الحركة القومية الكردية، ج1، مؤسسة حمدي للطباعة والنشر، السليماني.
عونى، درية(1993)، عرب واكراد خصام ام وئام، دار الهلال، القاهرة.
عيسى، حامد محمود(1992)، المشكلة الكردية فى الشرق الاوسط، مكتبة مدبولى، القاهرة.
القذافي، معمر(1997)، الكتاب الاخضر، ط23، مشورات المركز العلمي لدراسات وأبحاث، طرابلس.
چاوپێكەوتنی توێژەر لەگەڵ د. مەحمود عوسمان، هەولێر، 2022/10/22.
چاوپێكەوتنی توێژەر لەگەڵ عەدنان موفتی، هەولێر، 2022/11/21.
چاوپێكەوتنی توێژەر لەگەڵ عومەر شێخ موس، لەڕێگای سكایپ، 2023/11/5.
بەختیار، مەلا(2022)، كۆربەندی ئاشتی و ئاسایشی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە زانكۆی ئەمەریكی كوردستان، دهۆك، Rudaw.tv، 2022/11/17.
الدباغ، جلال(2009)، لمحات من ذكريات النضال، http://www.al-nnas.com/THEKRIAT/dabakh2.htm،سەردان 1/11/2023
حمدئەمین، ئەحمەد(2022)، سیاسەتی سوریا بەرانبەر بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی گەلی كورد لە باشوری كوردستاندا 1976-1988، گۆڤاری دیوان، ژمارە 17، تشرینی یەكەمی 2022.
غەفور، خەڵەف(2012)، عادل موراد لە سكرتاریەتی یەكێتی قوتابیانەوە بۆ سكرتاریەتی ئەنجومەنی ناوەند (چاوپێكەوتن)، گۆڤاری كەلتور، ژ . 6.
فوئاد، كەمال(2000)، سەرەتاكانی دامەزراندن و دەستپێكردنەوەی شۆڕش، گۆڤاری ڕێبازی نوێ، ژ. 19.
فەوزی، حوسێن(2011)، د. فوئاد مەعسوم لە بیرەوەرییەكانیدا: یەكێتی و دانوستان و سەروەرییەكان (چاوپێكەوتن)، وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: دلاوەر عوسمان، گۆڤاری كەلتور، ژ . 4.
ڕۆژنامەی كوردستانی نوێ، ژمارە 1298، 1996/6/2.
ڕۆژنامەی برایەتی، ژمارە 2889، 1999/7/29.
ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە 2373، 2007/1/9.
ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە 28، 2011/10/2.
جريدة النهار(اللبنانية)، العدد (ژمارەكەی ناخوێندرێتەوە)، 1976/5/18.
جريدة الدستور(الاردنية)، العدد، 3164، 1976/5/19.
جريدة الشعب(الاردنية)، العدد، 88، 1976/5/19.
جريدة الانوار(اللبنانية)، العدد5571، 1976/5/20
جريدة شيحان(الاردنية)، العدد 555، 1995/6/10.